

Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini

Bogdan Krizman

I prije izbijanja rata u ljeto 1914. god. postojao je i na Jugu Habsburške Monarhije čitav kompleks otvorenih i neriješenih pitanja (nacionalno-političkih, privrednih, kulturno-jezičnih i drugih) koja — uzeto u cjelini — nazivamo »jugoslavenskim pitanjem«. Ratne godine, sa svim onim što je rat nosio sa sobom, samo su to pitanje još više uvećale, zamrsile i zaoštrile, a time i otežavale njegovo rješavanje u okviru same Monarhije. Taj kompleks zahvaćao je, dakako, i Bosnu i Hercegovinu, južnoslavenske zemlje Monarhije koje su, već uoči izbijanja tog svjetskog sukoba i imperijalističkog obračuna, bile privukle pažnju čitave svjetske javnosti.

I

Međutim, iako su vrhovi Monarhije već odavna pretresali, u zatvorenom krugu, elemente tog pitanja od upravo sudbonosne važnosti za sam opstanak Monarhije,¹⁾ dugo su vremena odbijali da otvoreno i javno priznaju da ono postoji i da ga valja rješavati. Austrijski ministar-predsjednik Ritter v. Seidler u bečkom Reichsratu 7. marta 1918.²⁾ govorio je o uređenju nacionalnih odnosa i spomenuo pri tom, pored krunovina u kojima je potrebno urediti nacionalne odnose, i Jug Monarhije i, osobito, »jugoslovensko pitanje« kao pitanje pored kojega se već u tom času ne može dalje prelaziti na dnevni

¹⁾ Zajednički ministarski savjet Monarhije raspravljao je o elementima tzv. jugoslovenskog pitanja na sjednicama 6. oktobra i 12. decembra 1915, zatim 7. januara i 6. oktobra 1916, 10, 12. januara i 22. marta 1917. Vidi o tome: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918)*. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy (Budapest 1966).

Pojedinosti o tome donosi rasprava Nikole Petrovića: *Zajednički austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje 1912—1918* (Zbornik »Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat«, Beograd 1967, str. 725—760).

²⁾ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917. und 1918. XXII. Session, III, Band, 48. bis 83. Sitzung (S. 2519-bis 4282), Wien 1918, str. 3541—3545.*

red. Da ono postoji, govorio je Seidler, ne može zasigurno nitko poricati. Riječ je, međutim, o tome da se pronađe takvo rješenje koje u potpunosti odgovara aksiomu dinastičke i državne vjernosti. Na toj, jedino mogućoj bazi njegova je vlada bila spremna da u granicama kompetencija (ograničena na cislajtansku polovicu Monarhije) uđe u raspravljavanje jugoslavenskog pitanja u cilju njegova skorog rješenja, pri čemu, ipak — što je potpuno razumljivo — može postupiti samo potpuno otvoreno, samo u saglasnosti svih sudjelujućih faktora (u prvom redu ugarske vlade nadležne za transljajtanski dio Monarhije) i uz očuvanje opravdanih zahtjeva austrijskih naroda koji su njime zahvaćeni.

Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine i komandirajući general u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji Stjepan barun Sarkotić, tri dana ranije (4. 3), pristupovao je povjerljivom konferiranju nekolicine ugarskih ministara u toku ručka kod ugarskog ministra-predsjednika Sandora Wekerle-a. Bio je to — kako zapisuje sâm Sarkotić u svom Dnevniku³⁾ — »politički ručak«, kojemu su prisustvovali: Szurmay, Windisch-Grätz, Szterényi, Markgraf Pallavicini i dr Karl Unkelhäuser (ministar za Hrvatsku u Wekerleovoj vladi). Svi su bili zgranuti zbog razvoja situacije u Hrvatskoj i Slavoniji i svi su pitali Sarkotića za mišljenje. Sarkotić im je odgovorio kratko i jasno i predložio: Dalmaciju smjesta pripojiti Hrvatskoj i Slavoniji! Dolje poslati Unkelhäusera kao novog bana, no snabdjevena sa svim mogućim koncesijama koje su još spojive sa zajednicom; nagodbeni zakon iz 1868. god. provesti u potpunosti, eventualno ga i revidirati u prilog Hrvatske.⁴⁾ U ovom času moglo bi to još dostajati, da li i **kasnije**, to je pod znakom pitanja. Najaviti ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom a provesti ga, čim budu savladane upravno-tehničke teškoće — predlagao im je general-pukovnik Sarkotić.

Dva dana kasnije (6. 3) primio ga je u Badenu u audijenciju sam car Karlo koji se tom prilikom također interesirao za Sarkotićevo mišljenje o jugoslavenskom pitanju. Sarkotić se pozvao — zapisao je u svoj Dnevnik⁵⁾ — na izlaganja u toku ranijih audijencija i kratko ih rekapitulirao: Dalmaciju smjesta pripojiti Hrvatskoj; proglasiti ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, i to provesti pošto se svladaju upravnotehničke teškoće (organizacija županija, izgradnja kadrova, itd.) — Karla kao da nisu uvjerali Sarkotićevi prijedlozi i on je ponovio misao da bi, ipak, Jugoslaveni morali **svi zajedno** doći, što nije bilo po volji Sarkotiću, jer se on protivio stvaranju »Jugoslavije«. Zato je nastavljao i razvijao svoju misao: Mađari bi mogli i morali prihvatiti Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju kao i Bosnu i Hercegovinu, ujedinjene u jednoj zajednici kao što je ova sa Hrvatskom, tj. nakon što se revidira zakon iz 1868. god. u prilog Hrvata. Ta zajednica bi se morala ograničiti samo na ono što je objema stranama **neophodno** potrebno i korisno, u ostalim poslovima bi svaki dio morao uživati potpunu slobodu. Na kraju audijencije je Karlo izjavio da je tako strahovito teško pronaći pravo rješenje, a ipak ga moraju naći; istakao je i to da njemačka strana često vjc-

³⁾ Sarkotićev Dnevnik nalazi se u Državnom arhivu SR Hrvatske u Zagrebu.

⁴⁾ Dualističko uređenje Monarhije (Dvojna monarhija) počivalo je na austro-ugarskoj Nagodbi iz 1867. godine. S njom je bila tijesno povezana i hrvatsko-ugarska Nagodba iz 1868. godine i obje su imale dalekosežne posljedice, budući da su njima svi nenjemački i nemadarski narodi Habsburškog Carstva bili stavljeni u tako podređen položaj da nisu mogli osjećati Monarhiju kao *svoju državu*.

⁵⁾ Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu.

ruje u pobjedu, a tu vjeru njemačkih vrhova dijeli i šef austro-ugarske Vrhovne komande general-pukovnik Freiherr v. Arz.

Ministar-predsjednik v. Seidler pozabavio se početkom maja (3. 5)⁶⁾ — kad su vrhovi Monarhije još čvrsto vjerovali u povoljan i pobjednički ishod rata, i to na tzv. glavnom ratištu (na zapadu) — elementima jugoslavenskog pitanja. Ponovno je ustvrdio da to pitanje postoji i da se njime treba baviti. Nije mu poznato — rekao je dalje on — da li će jednom biti stvorena jugoslavenska država; to nije isključeno, ali nije osobno u mogućnosti da o tome govori, jer nije riječ samo o Austriji (Cislajtani) nego i o Ugarskoj (Translajtani). Jedno je, po njegovu mišljenju, ipak jasno: nastane li takva državna tvorevina, govora može biti — a to se razumije samo po sebi — jedino o takvoj tvorevini koja bi stajala pod žezlom prejasnog vladara i sačinjavala integralni dio Monarhije. Ta tvorevina neće smjeti proizaći iz mirovnih uvjeta, a prije svega neće smjeti obuhvatiti one dijelove državnog teritorija austrijske polovice Monarhije koji leže na putu prema Jadranu i usko su povezani s njemačkim jezičnim područjem.

Sredinom maja održali su u Sarajevu važno savjetovanje sa Sarkotićem vojni guverneri Crne Gore i Srbije.⁷⁾ Sastali su se sa svrhom da podnesu austro-ugarskoj Vrhovnoj komandi u Badenu **zajednički** prijedlog o rješenju jugoslavenskog pitanja, ali se nikako nisu u tome mogli složiti.⁸⁾

Vojni guverner Crne Gore grof H. Clam-Martinic je prvog dana sarajevskog savjetovanja (13. 5) isticao da je jugoslavensko pitanje od sudbonosne važnosti za opstanak Monarhije, a da svi Jugoslaveni, prema njegovim informacijama, žele ujedinjenje. Do toga će, prije ili kasnije, doći — govorio je on — a i najveći srbofilski političari, pri momentanoj situaciji na Jugu Monarhije, priželjkuju da se austrijski, ugarski i bosanski Jugoslaveni najprije grupiraju oko Zagreba, s tim da se ta, tako formirana južnoslavenska država zatim veže državnopravno s Beogradom (Srbijom). Bila bi — po mišljenju Clama — pogreška uspostavljati Srbiju i Crnu Goru; najbolje bi bilo kad bi Monarhija preduhitрила tu težnju za ujedinjenjem, stvarajući treću, **jugoslavensku** državu, što jednom riječju znači: sjediniti Srbiju i Crnu Goru s Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom i pripojiti ih kao »carevinsku zemlju« Monarhiji. Vojni guverner Srbije general-pukovnik A. barun Rehmen u cijelosti se složio s tim prijedlogom Clama, tvrdeći da valja zadržati i u miru okupirana područja Balkana. Međutim, Sarkotić ih je u svojoj intervenciji upozorio na činjenicu da na Jugu valja računati sa tri elementa: sa Slovencima, Hrvatima i Srbima. Slovenci su alpski narod, Srbi balkanski, a Hrvati su kopča između njih. Jugoslavenstvo je — po Sarkotićevu mišljenju — pro-

⁶⁾ *Obzor*, Zagreb, 5. maja 1918.

⁷⁾ Sarkotićev Dnevnik. Zapisnik je objavio Bernard Stulli: *Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine* (Arhivski vjesnik, Zagreb 1959, god. II, sv. 2, str. 281—305).

Vidi moj prilog: *Stvaranje jugoslavenske države (Referat na Drugom kongresu historičara Jugoslavije)* (Historijski pregled, Zagreb 1958, god. IV, broj 3—4, str. 167—215).

⁸⁾ Austro-ugarska Vrhovna komanda u Badenu izradila je elaborat o ratnim ciljevima Monarhije na Balkanu i šef generalštaba je taj elaborat dopisom od 21. jula 1918. dostavio ministru vanjskih poslova Buriánu s molbom da mu ministar saopći svoje mišljenje o tome. Vrhovna komanda u njemu, u najkraćim crtama, predlaže slijedeće: potpuno pripojenje Srbije i Crne Gore Monarhiji, stvaranje nezavisne Albanije i, ubuduće, jednog balkanskog saveza država pod vodstvom Monarhije. (Kriegsarchiv, Wien, Feldakten des Armeekorcommandos, Op. Geh. Nr. 1689).

lazna pojava; pokret koji momentano cvate na Jugu Monarhije uvezen je iz inozemstva, a zanimljivo je pri tom da su vođe tog pokreta Slovenci, dakle ljudi koji najmanje poznaju Hrvate, Bosance i Srbe. Majska deklaracija glasi sasvim drukčije od kasnije zagrebačke izjave (mart 1918).⁹⁾ Kako je nastala ta promjena? — upitao se Sarkotić. Samo pod utjecajem ljudi sa strane, no Nijemci i Mađari neće nikada dopustiti da im se prijeći pristup Jadranu. Budući da imamo dvije države (polovice) koje neće dopustiti da se u njih dira, moramo tražiti rješenje u okviru tih država (Austrije i Ugarske). Zato treba u austrijskoj polovici — po njegovu mišljenju — stvoriti Sloveniju, s tim da se ne dira u njemačke krunovine; Dalmaciju spojiti s Hrvatskom i Slavonijom kao zemlje krune sv. Stjepana. Za Bosnu i Hercegovinu postoje dva rješenja: ili će se te pokrajine spojiti s Hrvatskom ili će pripasti Ugarskoj kao »corpus separatum«. Za prvo rješenje su svi Hrvati, pa i oni u Bosni; Muslimani su za drugo rješenje, dok se bosanski Srbi, kao lukavi političari, ne izjašnjavaju; međutim, postavljeni pred izbor, izjasnit će se u prilog drugog rješenja (»corpus separatum«). Srbiju i Crnu Goru treba — i po njegovu mišljenju — bezuvjetno anektirati Monarhiji. No u jednom su se sva tri govornika slagali već prvog dana: da na maču osvojeno treba zadržati, a da Slovenci ostanu u Austriji!

Drugog dana savjetovanja tražili su kompromis između prijedloga Clama i Sarkotića, ali ga nisu mogli naći. Zbog toga su bili prisiljeni da na kraju zaključke formuliraju ovako: svi se učesnici savjetovanja slažu u pitanju aneksije Srbije i Crne Gore Monarhiji; dualističko uređenje treba bezuvjetno sačuvati, a pitanje Slovenije riješiti u okviru cislajtanske polovice; Rehmen i Clam predlažu »carevinsku zemlju«, a Sarkotić predlaže da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj i Slavoniji; Bosni i Hercegovini da se formalno obeća perspektivno pripojenje Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji s tim da to stvarno i provedu, čim se ostvare potrebni administrativno-tehnički preduvjeti. Takvo bi rješenje — po Sarkotićevu mišljenju — spriječilo stvaranje hrvatske irredente, a ukoliko takvo rješenje pak ne bi bilo moguće, da obje zemlje pripadnu Ugarskoj kao njen »corpus separatum«; da se Crna Gora i Sandžak pripoje Bosni i Hercegovini, a Srbija da živi kao posebna država ili da kao »Banovina Mačva« bude pripojena Ugarskoj. No, na kraju postoji i ovo rješenje: da sve, što je hrvatsko, pripadne Cislajtaciji, a sve što je srpsko, Translajtaciji, s tim da je granica vododijelnica između rijeka Bosne i Vrbasa, visovi zapadno i sjeverno od Neretve, i to tako da oba dijela budu u subdualističkoj formi pripojena odgovarajućoj polovici Monarhije. Na kraju zaključaka učesnici tog savjetovanja predlažu da se hitno održi savjetovanje svih nadležnih faktora Monarhije pod predsjedništvom samog vladara.

Sarkotić je ponovno bio u audijenciji kod Karla 28. maja¹⁰⁾ i iznova su raspravljali o jugoslavenskom pitanju. Sarkotić mu je tom prilikom preporučio da sazove krunski savjet, a u Dnevnik je zapisao da je Karlo potpuno svjestan kako su nezdravi unutrašnji odnosi u Monarhiji, no ne može naći nikakav izlaz iz situacije »zahvaljujući« mnogim utjecajima i savjetodavcima.

⁹⁾ U »Majskoj deklaraciji« Jugoslavenskog kluba od 30. maja 1917. govori se o »ujedinjenju svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije«, dok je u »Zagrebačkoj rezoluciji« od 3. marta 1918. riječ samo o na demokratskim temeljima uređenoj državi Slovenaca, Hrvata i Srba.

Tako je u Badenu 30. maja — na obljetnicu Majske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Beču — bio održan Krunski savjet pod Karlovim predsjedanjem.¹¹⁾ Na njemu su, pored cara, sudjelovali: zajednički austro-ugarski ministar vanjskih poslova grof Burián, ugarski ministar-predsjednik Wekerle, austrijski ministar-predsjednik v. Seidler, austro-ugarski ministar rata general-pukovnik R. barun Stöger-Steiner, hrvatski ban Antun pl. Mihalovich i Sarkotić.

Karlo je otvorio sjednicu ističući s nekoliko riječi važnost jugoslavenskog pitanja, a zatim je Burián prvi uzeo riječ, založivši se za **zakonito** rješenje tog pitanja uz suradnju parlamenata i krune. Wekerle se založio za pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, a Bosne i Hercegovine kao »corpus separatum« direktno Ugarskoj, dok je Seidler izrazio mišljenje da Dalmacija, sa stanovišta državnog prava, pripada Austriji, a da ne zna, kako bi se parlament u Beču odnosio prema prijedlogu njegova ugarskog kolege o »corpus separatum«. To je Wekerle pobijao ističući da su Dalmacija, Bosna i Hercegovina zemlje ugarske krune, a Karlo je nato upitao Mihalovicha šta on misli o temi vijećanja. Mihalovich je ispričao prisutnima da u Hrvatskoj i Slavoniji prevladava mišljenje da Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu treba ujediniti s Hrvatskom (tzv. »Velika Hrvatska«), negirajući osobno da u Hrvatskoj postoji izraziti jugoslavenski pokret. Wekerle je tu iskoristio priliku da prigovori hrvatskom banu kako listovi Banovine pišu u antimonarhijskom duhu, ali se Mihalovich izvukao navodeći da hrvatska štampa donosi samo izvode iz češke i slovenske štampe koje je austrijska cenzura već pustila. Na kraju svog izlaganja Mihalovich je pričao nešto o jugoslavenskim dogovorima i izjavio da on i Hrvatsko-srpska koalicija kao vladajuća stranka u Banovini nastoje da uvijek ostanu u granicama zakona. Nato je Karlo pozvao Sarkotića da izloži svoje mišljenje i Sarkotić se odmah, uzevši riječ, složio s mišljenjem ugarskog ministra-predsjednika, jer Dalmacija — po njegovu mišljenju — pripada ugarskoj kruni. Budući da austrijski ministar-predsjednik — govorio je dalje on — tvrdi protivno, to spor među njima (Seidlerom i Wekerleom) može presjeći samo vladar. Dalje se založio za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj (a ne direktno Ugarskoj kao neki »corpus separatum« — kako je to predlagao Wekerle). To treba — govorio je on — odlučno reći i ujedinjenje zatim provesti čim Hrvati i Bosanci budu odgojili dovoljno službenika za preuzimanje tih zemalja, jer u momentanim uvjetima to nije provodivo. Bit će potrebno tamo uvesti županijski sistem poput onog u Hrvatskoj i na Jugu, uopće, uvesti izrazito hrvatski kurs, a tek onda pomišljati na pripojenje. Sarkotić se pri tom založio i za aneksiju Srbije i Crne Gore Monarhiji, ali na to nije reagirao nitko drugi osim Buriána, koji je izjavio da Srbija i Crna Gora ne smiju nikada predstavljati razlog da se na najbrži način ne zaključi mir. Napokon je Karlo zaključio sjednicu rekavši da se slaže sa ministrom vanjskih poslova, tj. s njegovim mišljenjem da treba čitav kompleks riješiti zakonitim putem, ali ga valja riješiti i **brzo**, pa da stoga treba uputiti obje vlade (u Beču i Budimpešti) da odmah otpočnu pregovore i iznađu odgovarajuće rješenje.¹²⁾

¹⁰⁾ Sarkotićev Dnevnik.

¹¹⁾ Isti izvor. Odštampan kod B. Stullija, spom. prilog, str. 306—313; M. Komjáthyja, spom. djelo, str. 661—669.

¹²⁾ To majske savjetovanje spominje i sam Sarkotić u svojoj brošuri »Jugoslawien« (Wien, 1919, str. 8—9).

Doista, Seidler i Wekerle otpočeli su politička sondiranja,¹³⁾ a austrijski je ministar-predsjednik ustvrdio u svom govoru u Reichsratu 16. jula¹⁴⁾ da je njegova vlada na unutrašnjepolitičkom planu htjela da provede u život svoj program nacionalnih autonomija, koliko bi to prilike u tom trenutku dopuštale. Tako je i došlo do naredbe o diobi na srezove u Češkoj. Vlada je donijela takvu naredbu zato što je uvidjela da mora uzeti u zaštitu tamošnje Nijemce. U Austriji se naime — uskliknuo je on — ne može vladati protiv Nijemaca, a niti bez njih!

Taj ispad austrijskog ministra-predsjednika izazvao je buru i Seidler je morao odstupiti. Njegov nasljednik Max Freiherr v. Hussarek održao je devet dana kasnije¹⁵⁾ u Reichsratu kratak ekspezo kao skicu svog programa i trudio se da najavi neku korekturu dotadašnjeg »njemačkog kursa«. Označio je kao zadaću nove vlade da postigne pomirenje naroda i govorio o potrebi da se stvore temelji za zajedničku suradnju punu povjerenja.

Sarkotić je 26. jula došao u audijenciju Karlu (u dvorcu Eckartsau)¹⁶⁾ i ponovno mu izlagao jugoslavensko pitanje. Na kraju se Karlo potpuno složio s njegovim izlaganjem i izrazio žaljenje što obje vlade i ministar vanjskih poslova u pregovorima ne bilježe nikakav napredak.

Karlo je Sarkotića 3. augusta pozvao da se vrati u Beč¹⁷⁾ i tamo ga je telefonski zamolio da odmah ode do Hussareka da bi ga temeljito informirao o jugoslavenskom pitanju, i to onako kako je to Sarkotić izlagao samom Karlu. Sarkotić je izvršio nalog i to isto poslije podne razgovarao sa Hussarekom. Izložio mu je svoje (poznate) prijedloge, a austrijski ministar-predsjednik se s njim u osnovnim linijama složio, što je zatim Sarkotić telefonski saopćio Karlu u Reichenau. Tamo mu je Karlo 6. augusta — pošto je dan ranije bio primio Hussareka na referiranje — povjerio da »Austrija sad neće odobriti mađarsko rješenje.«

Hussarek je u augustu sazvao sjednicu vlade da bi pronašao puta i načina da vodeće vladine krugove u Budimpešti privoli na popuštanje u jugoslavenskom pitanju.¹⁸⁾ O tome je zatim uputio pismenu notu ugarskoj vladi

¹³⁾ Sarkotić je u svoj Dnevnik (pod 13. VI) zapisao da je u Budimpešti razgovarao s ministrom za Hrvatsku i da mu je Unkelhäuser ispričao da su ban Mihalovich i nekoliko saborskih zastupnika pretresali »jugoslavensko pitanje« s Wekerleom; da su se hrvatski zastupnici izjasnili za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a da su se s tim složili i Srbi. Njima je Wekerle, navodno, odvratio da je drukčije obaviješten o raspoloženju u Bosni, našto su mu srpski zastupnici odgovorili da bi se Bosanski sabor izjasnio u prilog pripojenja Hrvatskoj, kad bi saborovao. Ministar mu je istovremeno povjerio i to da će se pregovori šefa vlade sa zastupnicima iz Zagreba nastaviti. Sutradan je Sarkotić razgovarao i s Wekerleom (zapis u Dnevniku pod 14. VI) i oni su u razgovoru dodirnuli pitanje tih pregovora s predstavnicima saborske većine. Sarkotić mu je pri tome rekao da ostaje pri svojoj tvrdnji o bosanskim Srbima i Muslimanima; da, međutim, ne može garantirati da i njih neće osvojiti jugoslavenska propaganda. Ukoliko vlada želi da sačuva njihove simpatije, mora prijeći u protuakciju, što mu je Wekerle i obećao. Sarkotić se u toku razgovora izjasnio za radikalno rješenje jugoslavenskog pitanja.

¹⁴⁾ *Stenographische Protokolle...*, str. 3892—3899.

¹⁵⁾ Isti izvor, str. 4238—4239.

¹⁶⁾ Sarkotićev Dnevnik.

¹⁷⁾ Isti izvor.

¹⁸⁾ Vidi: Karl Friedrich Nowak, *Der Sturz der Mittelmächte*, München 1921, str. 189—190.

O politici Hussareka vidi monografiju Helmuta Rumplera: *Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918* (Graz—Köln 1965).

(od 15. augusta)^{18a}) i na kraju otputovao sâm u Budimpeštu na pregovore sa Wekerleom, koji je u međuvremenu opetovano sondirao odgovorne faktore u Zagrebu (ban Mihalovich i podban dr Vinko Krišković) kao i vodeće ljude iz Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁹)

Tom sastanku dvojice predsjednika vlade u Budimpešti 31. augusta prisustvovao je i Sarkotić, kojemu je to bio naredio Karlo 28. augusta.²⁰) U toku diskusija Sarkotić je iznosio argumente protiv rješenja što ga je uporno zagovarao ugarski ministar-predsjednik, tj. da Bosna i Hercegovina budu pripojene Ugarskoj kao »corpus separatum«. Pri tome je spomenuo da bi takvo rješenje moglo lako dovesti do eruptivnih reakcija i izazvati u daljnjem toku prožimanje južnih zemalja Monarhije jednom veleizdajničkom orijentacijom koja odgovara antidržavnoj srpskoj orijentaciji, a to upravo predstavlja onaj cilj za koji je srpskoj irredenti svako sredstvo prikladno. To se može, po njegovu mišljenju, zasigurno predvidjeti za zapadne dijelove rečenog područja, dakle za Hrvatsku-Slavoniju, Dalmaciju i Kranjsku, ali bi i u Bosni ideja »corpus separatum« u prikladnom trenutku, uslijed samo markiranog i proračunatog držanja Srba, odnosno srpskom elementu svojstvenog laviranja između lojalnosti i veleizdaje, mogla izazvati nenadani veleizdajnički obrat. Tako bi se irredenta proširila od Jadrana do Timoka i pri priključenju Kraljevine Srbije toj akciji okrenula se na kraju protiv ugarske države. Najsvrsishodnije sredstvo da bi se izbjegle takve eventualnosti predstavlja, po mišljenju Sarkotića, potpuna državopravna **rastava** srpskog i hrvatskog elementa, što upravo i zagovara njegov kompromisni prijedlog. Ako su Hrvatska-Slavonija i Dalmacija ujedinjene, a Bosna i Hercegovina samo virtualno priključene, to postoji upravo prema objema srpskim državama (Srbiji i Crnoj Gori) jedan kompleks unutar krune sv. Stjepana u kojem se može razvijati hrvatska orijentacija i koji sačinjava najbolju branu ostvarenju srpskih težnji. Seidler se složio s prednjim mišljenjem generala, našto je Wekerle primijetio da 1. ili 2. septembra imaju ponovno doći u Budimpeštu zastupnici vodeće stranke u Hrvatskoj, tj. Hrvatsko-srpske koalicije (Grof Kulmer i Dušan Popović) da nastave pregovore. Sarkotić je smatrao svojom dužnošću da upozori Wekerlea da ne poklanja previše povjerenja tim političarima, bu-

---

Zanimljivo je pismo Wekerlea Seidleru od 20. jula u kojem se jugoslavensko pitanje tretira kao pitanje administracije, kao da ne izvire iz želje naroda, itd. (B. Stulli, spom. prilog, str. 313—317).

^{18a}) Odštampana kod B. Stullija (spom. prilog, str. 328—333). U noti se predlaže ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine u jedan južnoslavenski kompleks koji bi ostao u državno pravnoj vezi s Ugarskom a jače bi se naglasila i realizirala pripadnost zemljama krune sv. Stjepana.

¹⁹) Predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije pregovarali su čitavo to vrijeme sa Wekerleom o reformi Monarhije. Sredinom juna pregovarali su s njim ban, podban Krišković, D. Popović, E. Lukinić i dr Paleček, dok koncem augusta ili početkom septembra Wekerle pregovara s Dušanom Popovićem, a Unkelhäuser s Popovićem i Wilderom. Već 1. septembra zagrebačke su novine donijele vijest da je ban Mihalovich u ostavci, a da će dr Karl Unkelhäuser biti, vjerojatno, njegov nasljednik. S tim u vezi bila je, čini se, i audijencija baruna Nikolić-Podrinškog kod cara Karla (9. IX), pa je tako došlo do natezanja jer se Koalicija nije htjela složiti s tom promjenom. Karlo je koncem septembra primio u audijenciju Unkelhäusera, pa izaslanike Koalicije (M. Kulmera, E. Lukinića i G. Hreljanovića) a ugarska je vlada nato 5. X donijela zaključak da Unkelhäuser otpuče u Zagreb kao novi ban Hrvatske i Slavonije. Međutim, Unkelhäuser je na sjednici vlade 10. X referirao — vrativši se iz Zagreba neobavljena posla — da ni Koalicija ni ban Mihalovich ne pristaju na tu promjenu, što je Wekerle mirno prihvatio!

dući da je bio mišljenja da će Koalicija — ukoliko bi se vanjsko-politička situacija razvila nepovoljno po Monarhiju — to sigurno iskoristiti protiv Monarhije. Na kraju su se ministri-predsjednici složili da izvrše promjenu na banskoj stolici u Zagrebu, a Wekerle je izjavio da želi sačekati imenovanje novog bana i ukopčati pauzu od nekih šest tjedana da bi se informirao kako se u međuvremenu razvila situacija u Hrvatskoj-Slavoniji, pa da onda pristupe daljnjim savjetovanjima.²¹⁾

Sarkotić je nezadovoljen i nezadovoljan napustio Budimpeštu, budući da se složio s njima samo u jednom: u pitanju promjene na banskoj stolici u Zagrebu.²²⁾ Međutim, od tog vremena su jugoslavensko pitanje, na nivou-u predsjednika vlada, rješavali samo dilatorno.

U izvještaju zajedničkom ministru financija u Beču od 5. septembra²³⁾ Sarkotić je priznao da je tok budimpeštanskog vijećanja stvorio utisak kao da se ipak u Ugarskoj u izvjesnoj mjeri još potcjenjuju sadašnja dijelom otvorena (Ljubljanski kongres)²⁴⁾ dijelom tajna zbivanja, kao i potreba brzog i odgovarajućeg rješenja jugoslavenskog pitanja. Po njegovom osobnom mišljenju svako daljnje odgađanje — pri širenju jugoslavenske infekcije i nužnom zaoštavanju suprotnosti — učinit će rješenje uvijek samo težim. Spomenuo je ministru i to kako je predsjednik vlade Wekerle opravdavao svoje stanovište o preuređenju i najavio da će 1. ili 2. septembra doći u Budimpeštu zastupnici većine u Hrvatskom saboru da nastave s njim pregovore. Sarkotić ga je upitao — kaže se dalje u tom izvještaju — tko će sve doći iz Zagreba, a Wekerle mu je odgovorio: grof Miroslav Kulmer, dr Dušan Popović i, čini se, Svetozar Pribičević. Nato se Sarkotić uzrujao i upozorio Wekerlea da bude vrlo oprezan u pregovorima s takvim partnerima, jer bi Hrvatsko-srpska koalicija sigurno odmah iskoristila svaku nepovoljnu vanjsko-političku situaciju protiv interesa Monarhije. Popodnevnom nastavku konferencije Sarkotić nije prisustvovao, a na završetku mu je Wekerle saopćio kao rezultate vijećanja da treba sačekati imenovanje novog bana u Hrvatskoj i ukopčati pauzu od nekih šest nedjelja da bi se uzmogao orijentirati kako se dalje razvijaju stvari u Hrvatskoj i Slavoniji i kako treba dalje voditi pregovore. Sarkotić je sam spomenuo pitanje eventualnog imenovanja jednog austro-ugarskog generala za hrvatskog bana, jer je iz pouzdanog vrela saznao da bi on sam, u danom momentu, mogao postati kandidat za to mjesto. Zbog toga je smatrao da je potrebno da upozori ugarskog ministra-predsjednika da po slovu Nagodbe nije dopušteno da aktivno vojno lice postane hrvatski ban²⁵⁾ i zbog toga je toplo zagovorio kandidaturu ministra Karla Unkelhäusera, jer bi po njegovom osobnom mišljenju general na banskoj stolici u Zagrebu mogao biti tek izlaz u krajnjoj nuždi, vršeci ovlasti jednog kraljevskog

²⁰⁾ Sarkotićev Dnevnik.

²¹⁾ Sarkotić je u svom Dnevniku pod 31. VIII zapisao da je večerao s Unkelhäuserom; da ministar nepovoljno ocjenjuje situaciju i da je indigniran što Wekerle dopušta da ga »Srpsko-hrvatska koalicija« vuče za nos.

²²⁾ Sarkotić je opetovano preporučivao Unkelhäusera kao nasljednika Mihalovichu.

²³⁾ Sarkotićev Dnevnik.

²⁴⁾ Na sastanku u Ljubljani 16. i 17. augusta došlo je do osnivanja »Narodnog sveta« kao dijela općeg Jugoslavenskog Narodnog vijeća, a 17. VIII bio je u Ljubljani objavljen zajednički češko-poljsko-jugoslavenski komunike o održanoj političkoj konferenciji koja se pozabavila svim kulturnim, političkim, socijalnim i ekonomskim problemima ostvarenja prava samoodređenja triju naroda.

²⁵⁾ Član 52 i 53 Nagodbe.

komesara. U tome su se složili s njim i ministri predsjednici (Wekerle i Seidler).

Sarkotić je navedeni izvještaj ministarstvu dostavio 11. septembra i generalnom ađutantu cara Karla barunu Zeidler-Sternecku, zamolivši ga da izvještaj preda samom vladaru.²⁶⁾ U popratnom pismu je istakao da je ugarski ministar-predsjednik — kao što se čini — postao žrtva Hrvatsko-srpske koalicije i da je zbog toga upozorio i samog Wekerlea na opasnost neprekidnog kontakta sa srpskim predstavnicima Koalicije, savjetujući mu istovremeno da uspostavi dodir — kako je to Sarkotić formulirao — s »pravim Hrvatima«.²⁷⁾ Sarkotić se dalje zahvalio carevom generalnom ađutantu na pozitivnom odgovoru na Sarkotićev telegram u kojem je molio da ga ne imenuju za hrvatskog bana, a istovremeno mu je preporučio da za bana imenuju ministra dra K. Unkelhäusera. Da su Unkelhäusera imenovali, već bi u Hrvatskoj i Slavoniji zavladao red. Što se pak tiče ugarskog ministra-predsjednika, Sarkotić je izrazio mišljenje da opomene ne pomažu, budući da iza Wekerlea i Buriána stoji — koliko je on informiran — grof Tisza sa svojom srbofilskom orijentacijom na koju ga, navodno, navode barun Vojnić (svakako, prema Sarkotiću, srpskog porijekla) i barun Talyan (ugarski predstavnik vlade u Novom Sadu 1914—1916, srbofilski nastrojen), i na kojoj Tisza ustrajava jer Srbi pripadaju Stranci rada, a njemu je vlast nad jednom velikom strankom iznad svega. Sarkotićevi pozivi upućeni Tiszi da, ipak, jednom dođe u Bosnu i da stvari vidi na licu mjesta ostali su uvijek neuslišani; osobno se, uostalom, ne nada da bi kod Tisze nastupila neka promjena u mišljenju »zahvaljujući« njegovoj tvrdoglavosti i stoga se rado odriče da Tisza uopće dođe.

II

Car Karlo je relativno rano spoznao da je jugoslavensko pitanje za Monarhiju upravo sudbonosno; zato je on u toku ljeta 1918. god. nastojao da nekako pronađu zajedničku formulu koja bi donijela rješenje. Ubrzo je uvidio da se poluga za rješenje mora postaviti u Budimpešti, a ne u Beču i osjećajući da postoji veliko razilaženje između optimističkih informacija jednog Wekerlea na jednoj i brojnih drugih informatora o elementima situacije na Jugu na drugoj strani, donio je odluku da povjeri važnu političku informativnu misiju bivšem ugarskom ministru-predsjedniku grofu Istvanu Tiszi, kojega su još uvijek smatrali najjačim političkim čovjekom u Ugarskoj. Tisza je u to vrijeme služio na jugozapadnoj fronti (prema Italiji) kao husarski pukovnik i zato ga je Karlo 5. septembra²⁸⁾ — posredstvom a. u. Vrhovne komande u Badenu — pozvao da mu se javi u Reichenau. Dva dana kasnije Karlo je primio Tiszu u audijenciju i povjerio mu zadatak da kao »homo regius« otputuje u južnoslavenske zemlje Monarhije da bi se sâm na licu mjesta uvjerio kojim putem da pođu i koje mjere da poduzmu e da bi svladali situaciju koja postaje sve opasnija, da, ukratko, pronađu formulu koja bi jugoslavensko »bure baruta« učinila konačno bezopasnim.

Tisza je u skladu s povjerenim zadatkom otputovao i stigao u Zagreb kao prvu etapu velike političke turneje 13. septembra. U Zagrebu je konferirao s predstavnicima vlade (banom Mihalovichem, podbanom Kriškovićem

²⁶⁾ Sarkotićev Dnevnik.

²⁷⁾ Pod »pravim Hrvatima« Sarkotić je mislio prvake Frankove »Hrvatske stranke prava«, uvijek bliske a. u. vojnim krugovima.

²⁸⁾ Kriegsarchiv, Wien, Feldakten des Oberkommandos, Op. Nr. 147.463.

i odjelnim predstojnikom za pravosuđe Badajom); primio je i niz političara iz Hrvatske, među kojima su se nalazili, primjerice, grof M. Kulmer, dr Živko Petričić, Ivica Frank i dr Dušan Popović, nesumnjivo jedan od najokretnijih i najinteligentnijih prvaka Koalicije a ujedno i jedan od najboljih govornika u Saboru. Drugog dana je Tisza — u pratnji šefa štaba zagrebačkog domobranskog okružja potpukovnika Béle Nádasdyja, koji mu je pri susretima služio i kao tumač²⁹⁾ — obišao Hrvatsko zagorje, a 15. septembra je telegrafski informirao Vojnu kancelariju vladara³⁰⁾ da je u toku izvršenje povjerenog mu zadatka i da će 29. septembra stići u Reichenau da podnese vladaru referat o putovanju, ukoliko ga neočekivane okolnosti u tome ne bi spriječile.

Dva dana kasnije (17. 9) Sarkotić je primio u Badenu iz Zagreba telegram grofa Tisze u kojem mu saopćuje da je otpočeo svoju političku turneju na Jugu Monarhije i ujedno ga moli da ga dočeka u Sarajevu 20. septembra. »Smatram da je to putovanje deplasirano« — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik.³¹⁾ Pohitao je do generalnog ađutanta Zeidler-Sternecka i zamolio ga da upita cara da li je baš potrebno da putuje u Sarajevo. Rekao mu je i to da misli da je Tiszino putovanje neuputno, no da je i bolje ako Tisza prikupi informacije u Sarkotićevoj odsutnosti jer će tada informatori pred Tiszom mnogo slobodnije nastupati, a i njemu (Sarkotiću) je do toga da Tisza sazna samo golu istinu. Zeidler je obećao da se upitati Karla, pa je ubrzo zatim telefonski izvijestio Sarkotića — koji se u Badenu nalazio na liječenju — da je vladar mišljenja da Sarkotić **treba** da dočeka grofa Tiszu u Sarajevu.

Dva dana ranije — informiran iz Sarajeva o predstojećem putu Tisze u Bosnu i Hercegovinu — Sarkotić je javio svom zamjeniku Maxu pl. Gyurkovicsu u jednom otvorenom (nešifriranom) telegramu³²⁾ da će zavisiti od liječničke konzultacije hoće li moći stići u Sarajevo do 20. septembra. U svakom slučaju moli Gyurkovicsa da Tiszu smjeste u Konaku u Haremlik; istovremeno ga moli da ga Gyurkovics zastupa kao domaćin, ukoliko mu ne bi bilo moguće da sam dađe u Sarajevo, a da, pored toga, upućuje i potrebne pozive u njegovo (Sarkotićevo) ime. U drugom telegramu upućenom Gyurkovicsu³³⁾ zamolio ga je da poduzme sve potrebno u njegovo ime, pa mu je zatim naznao imena onih ličnosti iz Mostara i Sarajeva koje bi Tisza primio i saslušao.³⁴⁾

²⁹⁾ Nádasdy je o tom putovanju napisao čitavu knjigu pod naslovom: *Az utolsó kisérlet 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója* (Budapest 1938).

³⁰⁾ Kriegsarchiv, Wien, MK 8—1/135 1918.

³¹⁾ U prikazivanju Tiszina putovanja — tog političkog *očevida* — služit ćemo se neprekidno zapisima gen. Sarkotića. Tim zapisima poslužio se i Sandor Tonelli u knjizi pod naslovom: *Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója)* (Szegedin 1941). U članku »*Sastanak deputacije bosanskih Srba sa grofom Tiszom u Sarajevu uoči proboja Solunskoga fronta*« potpisanom inicijalima Đ. B., objavljenom u beogradskoj *Politici* od 2. januara 1940, člankopisac govori o odlomcima Sarkotićeva Dnevnika objavljenih u budimpeštanskom listu »Magyar Nemzet«.

O Tiszinoj misiji pisao je B. Stull (*Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918. godine. Prilog historiji 1918-e u jugoslavenskim zemljama*, Pregled, Sarajevo, januar 1959, god. XI, knj. 1, broj 1, str. 37—49). Vidi i moju kritiku prednjeg priloga: *O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918.* (Historijski zbornik, Zagreb 1958—1959, br. 1—4, str. 233—249).

³²⁾ Državni arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fond zajedničkog ministarstva financija, Priv. reg. No 299/18.

³³⁾ Isti izvor, Priv. reg. No 299/18.

³⁴⁾ Tu se spominju Mujaga Komadina, Mišić, Nevestić, Zimonjić i Šola (Mostar); Serif Annautović, Hrasnica, Vancaš, Pilar, Letica i Risto Damjanović (Sarajevo).

U svom telegrafskom odgovoru Sarkotiću od 16. septembra³⁵⁾ Gyurkovics je izrazio mišljenje da bi bilo dobro kad bi Sarkotić došao u Sarajevo da osobno dočeka Tiszu, budući da se bosanski političari — prema informacijama kojima raspolaže — pripremaju da iskoriste Tiszinu prisutnost da bi mu iznijeli gravamina i kritike na adresu tamošnje uprave. Njihove gravamina posebno bi se imale odnositi na činjenicu da stanovništvo trpi zbog toga što se na čelu uprave nalazi general koji u prvom redu čuva vojne interese. Političari misle — javljao je dalje Gyurkovics — da će kod Tisze u tom pogledu naići na dobar prijem. Sigurno će se naći, pored grofu Tiszi najavljenih političara, drugi pojedinci koji će htjeti da govore s njim. Putovanje Tiszino u Sarajevo smatra se kao vrlo važna politička stvar i ljudi žele da tu priliku iskoriste da bi Tiszu — koga smatraju pouzdanikom samog vladara — detaljno upoznali sa stanovištem pojedine stranke. Posebno se Srbi odnose povoljno prema perspektivi Tiszina dolaska i žele mu izraziti zahvalnost što je bolje postupao sa srpskim elementom nego što su to drugi vlastodršci učinili. Gyurkovics je također proširio listu ličnosti koje bi mogle doći u obzir za planirani razgovor s grofom Tiszom.³⁶⁾

U razgovorima i susretima na svom putu Tisza se svuda zanimao za stanje usjeva, zalihe žitarica, pitanja aprovizacije, rekvizicija, snabdijevanja. Međutim, u tim razgovorima s upravnim činovnicima na kotaru i seoskim župnicima najviše se, ipak, zanimao za raspoloženje stanovništva, osobito*inteligencije i svećenstva, propitkujući da li su zagrijani za ideju jugoslavenstva i ujedinjenja sa Srbijom ili ne. Politički najinteresantniji razgovor što ga je Tisza vodio u Hrvatskoj nesumnjivo je onaj s Dušanom Popovićem, pouzdanikom vođe Hrvatsko-srpske koalicije Svetozarom Pribičevićem, koji je tom prilikom ostajao u pozadini. U toku tog razgovora — što ga je Tiszin partner vodio namjerno u općim linijama i ne bez ironije — Popović je predlagao Tiszi kao jedino moguće i upotrebljiv put trajnom rješenju jugoslavenskog pitanja: da što je moguće prije otputuje u Švicarsku da bi se tamo sastao sa srpskim ministrom-predsjednikom Nikolom Pašićem i da zajedno potraže jedno rješenje, što je Tisza — navodno s uzdahom — otklonio kao »predbežno neprihvatljivo«.³⁷⁾

Tisza je 16. septembra otputovao u pratnji Béle Nádasdyja iz Zagreba u pravcu Jadrana. Istog dana je admiral v. Keil telegrafski avizirao komandantu a. u. ratne flote v. Horthyju u Puli³⁸⁾ da misija grofa Tisze služi samo za prikupljanje informacija. Vladar je dopustio — kaže se dalje u tom teleto potrebno da bi se Tisza uzmogao informirati u pogledu jugoslavenskog

³⁵⁾ Isti izvor, Priv. reg. No 299/18. Dokumente iz bilj. 33, 34 i 35 zahvaljujem širokogrudnoj ljubaznosti univ. prof. dr Hamdije Kapidžića, pa mu i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

³⁶⁾ Pored mitropolita Letice, Reis-ul-Uleme i još odsutnog biskupa Šarića kojima će Tisza lično učiniti posjet, došli bi u obzir, prema Gyurkovicsu, slijedeći: Dimović, Jojkić, Damjanović i dr Andrić od Srba, direktor Arnautović, dr Spaho, Hrasnica i Bašagić od Muslimana, Sunarić, Vancaš, Pilar i Kukrić od Hrvata, a pored njih i ondašnji provincijal Andrić, Rizabeg Kapetanović i Ademaga Mešić su momentano odsutni. U Mostaru došao bi u obzir i podnačelnik N. Smoljan, eventualno dr D. Mazzi, kao i muftija.

³⁷⁾ Taj podatak o razgovoru Dušana Popovića s Tiszom dobio sam od dra F. Nikića (Beograd), dugogodišnjeg Popovićeveg prijatelja. Koristim i ovu priliku da mu se na tome najtoplije zahvalim.

³⁸⁾ Kriegsarchiv, Wien, Marineschicht des k. u. k. Kriegsministeriums, x-3/5 5609.

gramu — da Horthy prati Tiszu do Kotora, ukoliko bi Horthy smatrao da je pokreta. Kapetan bojnog broda Vuković de Podkapelski da Tiszi saopći svoga zapažanja prikupljena prilikom posljednjeg dopusta i on će pratiti Tiszu na njegovu daljnjem putovanju po Crnoj Gori, Bosni i Hrvatskoj u svojstvu Tiszina informatora budući da dobro pozna prilike, što je vladar već odobrio na prijedlog admirala v. Keila.

Prije nego što je Tisza otputovao iz Zagreba, vođa Hrvatsko-srpske koalicije Svetozar Pribićević obavijestio je svog pouzdanika u Sarajevu, bivšeg potpredsjednika bosanskog Sabora dra Danila Dimovića, da je stigao u Zagreb grof Tisza u političkoj misiji da se informira o jugoslavenskom pitanju, da se pokazao silovit i da je u Zagrebu »pomalo i pretio«. ³⁹⁾ »Skoro će i k nama, pa mu i mi moramo u Bosni kazati svoje stanovište. Pitanje je kako?« — upitao je Dimović. »Do vas u Bosni — odgovorio mu je Pribićević — je njemu više stalo, jer Hrvatsku misli da ima u svom okviru. Reci mu da se pretnjama i silom ne da ništa postići i da će nasilje kod nas izazvati zlu krv kod Vas.« »Ako bude hteo kakovih izjava, da li da šaramo ili da iskočimo?« — upitao ga je oprezni Dimović. »Mislim da možete bi odlučni — odgovorio je Pribićević — ali mudro. Ti si u ostalom vijugav, pa ćeš pogoditi. Zbogom!«

Tisza je preko Karlovca, Slunja, Plitvičkih jezera i Gospića — interesujući se kod lokalnih ljudi i nadalje za pitanja snabdijevanja, rekvizicije, broj vojnih bjegunaca i raspoloženje stanovništva — stigao u Zadar. Tamo je u toku 17. septembra primao tamošnje političare (dr Ivičić, dr Machiedo, don J. Bianchini, don I. Prodan, dr Ziliotto), a zatim se ukrcao na torpiljer »Triglav«, što mu ga je stavio na raspolaganje Horthy i iz zadarske luke otplovio direktno u Dubrovnik (Gruž). Tamo je također razgovarao s više pozvanih (među kojima se nalazio i zastupnik u Reichratu dr Melko Čingrija), a zatim je otplovio u Kotor da obiđe Lovćen i posjeti guvernera Clam-Martinica na Cetinju. Na povratku iz Cetinja otputovao je iz Zelenike u Mostar.

U Mostaru je, pored drugih, razgovarao s načelnikom Mujagom Komadina, podnačelnikom Nikolom Smoljanom, advokatom dr Dominikom Mazzijem i Davidom Nevistićem, franjevačkim provincijalom. Komadina se izjasnio za autonomiju Bosne i Hercegovine, ostali su, pak, zagovarali njihovo pripojenje Hrvatskoj. Tisza je tamo pozvao na razgovor i fra D. Nevistića, ali je ovaj poručio Tiszi: »Ako grof Tisza ima šta sa mnom govoriti, neka dođe k meni!« I Tisza ga je poslušao i s pratnjom osobno posjetio, no pri tom nije čuo ništa utješna, jer mu je fratar opisao stradanja naroda i ostao pri izjavi da se jugoslavensko pitanje mora riješiti u duhu pravednosti i narodnog samoodređenja, da se Hrvati, Srbi i Slovenci moraju ujediniti, a što znači narodno samoodređenje, da nije potrebno tumačiti.

U Sarajevo je Tisza stigao 20. septembra popodne, umoran, neraspoložen i, čini se, bolestan. Dočekali su ga na željezničkoj stanici, pored ostalih, Sarkotić osobno i njegov zamjenik v. Gyurkovics. Već čitavim putem Tisza je bio grozničav, tako da je u više navrata intervenirao liječnik. Putovanje autom i slabe ceste samo su pogoršale njegovo zdravstveno stanje, tako da je

³⁹⁾ O tome je Dimović objavio poseban prilog pod naslovom: *Grof Tisza u Bosni. Tiszin put u Zagreb, Dubrovnik i Sarajevo, da »uredi« jugoslavensko pitanje.* — *Kakvo je mišljenje u to vrijeme imao g. Svetozar Pribićević* (Riječ, Zagreb, 25. XII 1925, br. 295, str. 21—22).

Zanimljivo da je Dimoviću telefonski razgovor sa Sv. Pribićevićem (sa prezidijalnog telefona vlade) omogućio glavom sam Gyurkovics!

trpio od glavobolje; iskustva koja je putem prikupio nisu bila naročita; razočarao ga hladan prijem, neodređeno držanje i mutavost službenih političara i vrhova uprave. Veliki župan u Gospiću, dr Tomislav Tomljenović, obavijestio o Tiszinu dolasku, pobjegao je; općenito su Hrvati odgovarali Tiszi suzdržljivije, dok su Srbi bili otvoreniji i za Tiszu neugodniji. Leci, brošure i izvještaji koje je Tisza tokom puta (do Sarajeva) bio dobio u ruke, bili su mnogo nepovoljniji nego što su to u Beču i Pešti uopće pretpostavljali; mali je bio broj onih koji su se u razgovoru s njim izjašnjavali otvoreno i odlučno za rješavanje pitanja u smislu mađarskih težnji. Pri dočeku u Sarajevu Tisza je bio prežalostan, jer je, navodno, bio izgubio svaku nadu u pobjedu Centralnih sila na bojnom polju, a odnosi u Monarhiji činili su mu se bezutješni.⁴⁰⁾

U Sarajevu su znali **zašto** Tisza dolazi. Sastali su se tamošnji viđeniji političari da se dogovore kako da postupe i sporazumjeli se da usmeno budu što kraći, a da Tiszi pismeno podnesu jedan memorandum.⁴¹⁾ »Jedan od učesnika uzeo je na sebe — piše o tome Dimović — da ga napiše (mislim Jelavić ili Čabrajčić); tražili su da ga ja pišem, no nisam se hteo vezati. Za ovakve stvari treba raspoloženja, ako se hoće da dobro ispadnu. Otišao sam kući, pokušao da pišem, ali nije išlo. Drugi dan ujutro⁴²⁾ probudio sam se čim je svanulo. Počeo sam razmišljati, ležeći na leđima. Odmoran mozak najbolje radi, a snagu mu daje ugrejana kičma. Ja obično sve najteže stvari rešavam u krevetu i teške pravne prepore, finansijske kombinacije i članke političke. — Počeo sam pisati memorandum za Tiszu. — Razmerno sam ga brzo napisao. Osetio sam, kad sam ga pročitao, neko posebno duševno zadovoljstvo. Morao sam često u politici a naročito za vreme rata radi kakvih obzira ili uspeha, osećaje skrivati u pravcu hladnog razbora i momentanih razloga. Ovaj put sam iskreno i punim osvedočenjem napisao jedan zamašan politički akt.« Prvi je memorandum, u konačnoj redakciji, potpisao bivši predsjednik Sabora Vojislav Šola, koga je Dimović pozvao iz Mostara. Potpisavši memorandum, Šola se prekrstio i izgovorio riječi: »Šta bog da!«⁴³⁾

Srdačne riječi pozdrava što ih je uputio Tiszi pri dočeku na željezničkoj stanici — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik — mogle su utoliko manje promijeniti Tiszinu depresiju, što se Sarkotić nije ustručavao da mu kaže da je njegovo putovanje zakasnjelo, da dolazi, na žalost, prekasno. Pošto su izvršili ceremonijal službenog dočeka, Tisza i Sarkotić odvezli su se u Konak. Za vrijeme vožnje Tisza mu je ispričao kako je i kojim pravcem putovao iz Zagreba do Mostara. Povjerio mu je i to da je iz dotadašnjih razgovora sa političkim ličnostima svuda stekao najžalosnije utiske!

Na večer istog dana je Tisza razgovarao s muslimanskim predstavnicima: bivšim predsjednikom Sabora dr Safvetom Bašagićem, sekretarom Trgovinske komore dr Mehmedom Spahom i advokatom dr Hrasnicom. Bašagić je u razgovoru zagovarao da se ujedine sve hrvatske zemlje u posebno tijelo;

⁴⁰⁾ U članku: *Stefan Tizas jugoslawische Politik. Mitteilungen des General obersten Baron Sarkotics* (Wien, 19. XII), Pester Lloyd, Budapest, 21. Dezember, 1923, No 288.

⁴¹⁾ Vidi članak fra Julijana Jelenića: *Grof Stjepan Tisza u Sarajevu god. 1918. Iz mojih sarajevskih zapamćenja* (Obzor, Zagreb, 4. X 1928).

⁴²⁾ Čini se 18. septembra.

⁴³⁾ Vidi tekst memoranduma: Dr Dragoslav Janković — dr Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države* (I. I — 20. XII 1918), I, Beograd 1964, str. 294—297.

ako to nije moguće, da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju, dok su se ostala dvojica izjasnila za rješenje u jugoslavenskom smislu: da se bosansko pitanje riješi na temelju jugoslavenskog ujedinjenja. Spaho se žalio na postupak prema Muslimanima za vrijeme rata, jer su vojne vlasti uzimale i starce i djecu u vojsku. Žalio se na ekonomske prilike i postupak pri реквизиiji; rekao je da su opreke između Muslimana i stanovnika drugih vjera u Bosni, kakve su postojale prije rata, u nevolji postale mnogo blaže, a da je jugoslavenskom stanovištu sklon najveći dio naroda.⁴⁴⁾

Tisza je primio — »dva sata« poslije prijema Spahe, kako je to Spaho sam kasnije izjavio — Vojislava Šolu, koji mu je želio uručiti memorandum. »Da ne mora dugo pričati, niti se zapletati — piše dalje D. Dimović — mi smo zaključili da Šola preda memorandum, koji su dan ranije potpisali Srbi, Hrvati i Slovenci.«⁴⁵⁾ Prvi put je to u Bosni da su sva tri plemena zajednički, sa ovakvom odlučnošću istupila. Šola je poneo memorandum. Tisza je hteo da razgovara, a Vojislav, stari pelivan politički, tumači kako su sve naše želje u memorandumu sadržane. Tisza kao da je slutio da taj memorandum sarađuje do osnova njegovu nameru i misiju, otimao se da taj memorandum primi. Šoli je stalo da ga Tisza preda, a ovaj neće da primi. Naposljetku se Šola posluži varkom, i kaza Tiszi, da Tisza može biti veoma zadovoljan sa memorandumom. Tada je Tisza tek memorandum primio, a Šola se počeo oprastati, govoreći da je sve u memorandumu.«

Sutradan prije podne (21. 9) Tisza je primio Ristu Hadži Damjanovića, dra M. Jojkića, Vl. Andrića i Dimovića. Hadži Damjanović nije htio ništa odlučno izjaviti »jer nema mogućnosti da se sastaje s narodom, pa ne zna, što narod misli«, a svi su ostali Srbi izjavili: memorandum što su ga potpisali i posredstvom V. Šole predali predstavlja putokaz za rješenje. Dr Jojkić je još Tiszi, navodno, spočitnuo što su pozive na sastanak s Tiszom raznosili detektivi.

»Dimović je uporno zahtijevao — prema navodima J. Jelenića⁴⁶⁾ — ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, a Tisza je neprestano tražio način, na koji to dr Dimović misli. Napokon mu je naglasio, da austro-ugarska diplomacija kod vevlasti isposluje ujedinjenje. Kada je Tisza rekao, da Srbijance Austro-Ugarska ne može primiti, jer su buntovni, Dimović mu je odgovorio: »Pa kada nas nijeste u stanju držati, pustite nas iz okvira monarhije.« Ove su

⁴⁴⁾ Spaho je u Narodnoj skupštini u Beogradu 1921. god. izjavio: »Izazvan rečima gospodina Andrića, imam da izjavim, da me ni gospodin Andrić ni njegovi drugovi nisu nikada pozivali, kad se taj memorandum izrađivao, niti su me pozvali da ga potpišem pre nego što su ga predali. Ja sam pozvat kod grofa Tise onaj isti dan, ali na dva sata pre nego što su gospoda taj memorandum predala. Ja sam Tisi tada rekao po prilici isto to što ste i vi u memorandumu rekli. Ja se pozivam na tadašnje izveštaje u novinama, koji su izišli i koji ni sa koje strane nisu demantovani. To je tačno. Kad je memorandum već bio predat, zvali ste me da ga potpišem. Međutim, ja po predanom memorandumu nisam hteo potpisati, jer sam smatrao za uvredu da potpišem ono što je bilo i prošlo i što je već predato, ali sam ipak kazao ono isto što je u memorandumu.« (Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca I, od I prethodnog do XXXVII redovnog sastanka, Beograd 1921, VIII. redovni sastanak, 29. I 1921, str. 8).

⁴⁵⁾ Memorandum su potpisali: Gligorije M. Jeftanović, V. Šola, J. Sunarić, D. Dimović, M. Jojkić, Vl. Andrić, S. Ljubibratić, L. Čabrajić, G. Gašić, Đ. Džamonja, J. Pešut, Vj. Jelavić, Lj. Simić, P. Stokanović, P. Todorović, Risto H. Damjanović, fra Lj. Galić, fra J. Jelenić, fra K. Ikić, M. Alaupović, K. Cankar, M. Bekavac, Đ. Pejanović, St. Subašić.

⁴⁶⁾ U već spomenutom članku u *Obzoru*.

riječi uznemirime Tiszu i on je osuđivao hrvatsku vladu, koja je pripustila, da se južno-slavenska ideja dotle razvila. Na to mu je Dimović odgovorio, da nema prava vikati na hrv. vladu, jer da se u Hrvatskoj i onako osjeća maćuhinski postupak Mađara prema Hrvatima. »Dali ste nam — veli Dimović — nešto ustava, a svaki nam čas prijetite s Unkelhäuserom, Sarkotićem, Rauchom itd. Nagodba je Hrvata s Mađarima neodrživa i samo je razum koalicije podržava, da ne dođu u ova vremena gora zla, a srce je osuđuje.« To je dr Dimović govorio i kao narodni poslanik u Hrvatskoj i stanovnik grada Sarajeva. Na Tiszin upit: »Pa šta bi bilo, da se ujedinjenje ne provede«, Dimović je odgovorio: »Onda bi i dalje sudili revolveri.«⁴⁷⁾

Tisza je primio i Šerifa Arnautovića i on se izjasnio za to da se Bosna i Hercegovina kao autonomna jedinica pripoje Ugarskoj.

Već prvi Tiszini susreti u Sarajevu nisu obećavali mnogo dobra. Nakon večere, pri kavi, Tisza i Sarkotić stali su raspredati o politici. Prvo je Tisza govorio — prema Sarkotićevu zapisu u Dnevniku — o potpunom debaklu hrvatske aristokracije. Čak i grof Erdödy u Novom Marofu — govorio je on — izgubio je formalno dar govora. U Zagrebu vlada atmosfera koja mu se — usprkos nekim uvjerenjima vođa Koalicije — ne sviđa; u Dalmaciji je ista situacija; u Mostaru je primio različite odgovore, od kojih pojedini bude neku nadu u dobro, ali, općenito govoreći, stoji sam pred jednom zagonetkom koja bi se prvo morala odgonetnuti. Kako je samo do svega ovoga došlo? Na to stereotipno, nikada direktno Sarkotiću upućeno nego uvijek neodređeno izgovoreno pitanje, Sarkotić je konačno odvratio s protupitanjem: da li je on (Tisza) nakon svoje demisije ikada bio informiran o situaciji na Jugu Monarhije. Sarkotić je, barem, vjerovao da je o tome iscrpno pisao zajedničkom ministru financija i obojicu predsjednika vlade usmeno i pismeno temeljito informirao. Tisza mu je na to odvratio da se za sve što se u protekle dvije godine događalo relativno malo brinuo, pouzdavajući se u vodeće ljude u Beču i Budimpešti; priznao je, međutim, da je više nego iznenađen s koliko su malo pažnje pratili odnose u Hrvatskoj i u Bosni, kako su ih površno ocjenjivali i neodgovorno lako primali. Sarkotić mu je primijetio da su grof Burián i dr Wekerle ipak njegovi ljudi i da im je bila dužnost da Tiszu drže u toku, no Tisza je progutao svoj, za ta dva političara zasigurno malo laskavi, odgovor. Sarkotić je pokušavao da popravi Tiszino upadljivo neraspoloženje, skrećući razgovor na Dalmaciju i prirodne ljepote kraja, ali je Tisza prepustio da Sarkotić o tome stalno priča, ubacujući tu ili tamo tek kakvu primjedbku iz koje je Sarkotić mogao samo razabrati da je i dalmatinski dio Tiszina putovanja bio ispunjen političkim brigama i da su za nj sve njene prirodne ljepote, svi spomenici rimskog i mletačkog razdoblja ostali bez čara i privlačivosti.

Pošto je memorandum bio preveden, Tisza ga je pažljivo pročitao i bijesno reagirao okrstivši njegov sadržaj »drskim izazovom«. Memorandum započinje riječima: »Prije rata imali smo barem neku sjenu ustavnosti, i ono malo sudjelovanja u državnoj upravi počelo je stvarati užu vezu između naroda i države.« Zatim se opširno opisuju prilike u Bosni za vrijeme rata, strahoviti progoni Srba i drugo. »I ako se po vjeri razlikujemo, mi smo sinovi jednog naroda, mi smo krv iste krvi. Ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca prodrila je u narodne slojeve. Ona je postala političkom vjerom i

⁴⁷⁾ Sam Dimović, u citiranom prilogu u *Riječi*, donosi drugu verziju.

dogmom našeg narodnog bića. Za to muke i patnje, što ih je moramo srpski dio našeg jedinstvenog naroda pretrpiti, odjeknule su duboko u srcu i duši Hrvata i Slovenaca.« No nisu samo trpjeli Srbi — konstatira se dalje u memorandumu — svima u Bosni i Hercegovini oduzeta su ustavna prava, pa se zatim oštro kritizira rad vlade (glad, porezi, ratna podavanja, rekvizicije i niske otkupne cijene); Sabor je raspušten; autonomija gradova, kotareva, okružja obustavljena; zakonom zagarantirana vjersko-prosvjetna autonomija i uprava srpsko-pravoslavnih eparhija ukinuta naredbom; o slobodi se štampe ne može ni govoriti; sloboda se kretanja ograničuje; politički osuđenici čame još i danas kao obični osuđenici i zločinci u Zenici u željeznim kavezima kao životinje. Uz takvo stanje i takav postupak prema narodu, svaki razborit čovjek razumjet će i raspoloženje, tmurne osjećaje naroda, isprepletene čemerom i gorčinom. A te osjećaje razumjet će naročito sin mađarskog naroda, jer je taj narod u borbi za svoju slobodu, za narodna, građanska i ustavna prava pridonio goleme žrtve i pretrpio užasne patnje. Zato treba da bude bolje, treba da bude drukčije, pa da se narod u Bosni osvijesti i trgne iz ove apatije, otuđenosti i potištenosti, da spozna da nije samo objekt upravne sile nego građanin s pravima i dužnostima. Pretpostavke su za to ove: 1) potpuna amnestija političkih osuđenika; 2) naknada štete nevino nastradalim; 3) osiguranje prehrane; 4) uspostava ustavnosti sazivanjem raspuštenog Sabora uz naknadne potpuno slobodne izbore; 5) uprava zemlje može se predati samo ljudima saborskog povjerenja. Tek kad te pretpostavke budu ispunjene, može se putem narodnog predstavnništva pristupiti rješavanju ostalih pitanja.

»Naš čitav narod Srba, Hrvata i Slovenaca pretrpio je u monarhiji veoma mnogo za vreme ovoga rata. Danas još stoji Dalmacija, Slovenija, Istra i Koruška bez svojih zemaljskih predstavnništva pod upravom tuđeg činovništva. U Hrvatskoj je jedino održan ustavni režim. Pa i tamo ispadaju svaki čas pretnje sa strašilom neustavnosti i komesarijata, a jednoglasno primljene zakonske osnovne ne mogu da postann zakonom. To budi u nas osjećaje, koji ne mogu biti skloni državi. To budi u nama predosjećaje, što rastu u sjeni i mraku neslobode.

Mi osjećamo jednako sa svom svojom istokrvnom braćom Hrvatima, Srbima i Slovencima, da smo jedno tijelo, ma gdje oni bili. Mi znamo, da na kugli zemaljskoj ne možemo izolovano živiti, nego da nas naš položaj upućuje na iskren i pošten sporazum sa geografski najbližim narodom kraljevine Ugarske. Da taj sporazum može iskren i pošten biti, treba da ga stvore dva ravnopravna i državno samostalna naroda. Mi Srbi, Hrvati i Slovenci nismo danas u tom pogledu ravnopravni sa narodom mađarskim.

Mi smo danas roblje nezarobljeno, koje nosi lažni naslov državljana. Dok god se gornje pretpostave ne ispune, dok god mi moramo da živimo u ovom političkom i građanskom ropstvu, mi nismo u stanju dati slobodne izjave. Naše narodno pitanje ne može se rješavati bez naroda, ono se ne smije samo djelomično rješavati, nego u cjelini i to na temelju prava narodnog samoodređenja. Svako drugo riješenje, među koja ubrajamo i direktno i bez privole naroda namjeravano prisajedinjenje Ugarskoj, bilo bi nasilje, koje bi najgorim posljedicama za unutarnju sigurnost i spoljašnji mir urodilo. Napućena duša našeg jedinstvenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, ako nasi-

ljem i nepravdom još raskomadana bude, proći će mučenički put borbe, da u njem sagori i propadne ili da postigne jedinstvo i slobodu svoju.«⁴⁸⁾

Drščući od bijesa — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik — predao je Tisza prevedeni memorandum Sarkotiću i pri tom rekao: »U svom životu doživio sam mnoge političke netaktičnosti, ali jedan tako drski izazov, takvo pomanjkanje uviđavnosti i patriotizma nisam nikada doživio!« Sarkotić je pokušao da Tiszu nekako smiri, što mu je i pošlo za rukom, pa ga je zatim Tisza, umiren, upitao šta bi trebalo da odgovori Šoli to isto poslije podne. Sarkotić mu je savjetovao da ljubazno primi deputaciju potpisnika memoranduma, da se ne upušta ni u kakvu političku diskusiju i da je otpusti nakon nekoliko uobičajenih fraza. Međutim, Tisza nije htio da primi Sarkotićevu sugestiju nego je mislio da mora potpisnicima memoranduma dati »lekciju iz patriotizma«. Pri tome je naglasio da bez toga ne može otputovati iz Sarajeva. Jer šta misle ti drznici? — rekao je on. Vjeruju li možda u raspad Ugarske? Moguće, ali je Ugarska još dovoljno snažna da razbije svoje neprijatelje prije nego što sama propadne! Posljednje je riječi izgovorio povišenim glasom udarivši šakom po stolu. Sarkotić je iznova pokušao da ga umiri, ali je Tisza ostao kod svoje odluke, samo je zamolio da mu dadu jednog stenografa koji bi zabilježio njegov odgovor deputaciji. Nato je Sarkotić odredio svog prezidijalnog šefa dra Starcha da stenografira Tiszinu »lekciju«.

U 17 sati primio je Tisza u Konaku delegaciju potpisnika memoranduma (V. Sola, D. Dimović, M. Jojkić, J. Sunarić, Vj. Jelavić i fra Ikić). Primio ih je u dugoljasto sobi Konaka; u sredini sobe nalazio se stol, uz koji je sjedio dr Starch, stenograf za tu priliku, a Tisza se pojavio u uniformi sa svim dekoracijama i stao uz pisalični stol, na kojem se nalazila sablja, pa korbač i drugo. Sastanku je prisustvovao i Nádasdy, dok se Sarkotić nalazio na nekoj smotri. Tisza se nije predstavio prisutnim potpisnicima, nikome nije ponudio da sjedne, i tako stojeći počeo je govoriti, odlučno i mirno, polemizirajući s pojedinim postavkama memoranduma. Govoreći, Tisza je postepeno zapadao u srdžbu, pa u jarost i tako je, naglo i dramatski, sastanak i završio.

»Tisza prima delegate — kaže se u izvještaju što su ga o tom sastanku primile u Zagrebu redakcije listova »jugoslavenske orijentacije«⁴⁹⁾ — u bojnoj uniformi pukovnika sa svim dekoracijama, te ne predstavljajući se pojedincima, ostaje stojeći do svog pisaličnog stola; govori bacajući poglede na list papira, a delegati ostaju također stojeći. — Počimajući time, da je pročitao memorandum, što mu ga je dan prije predao V. Šola, veli, da je mislio, da će s gospodom moći govoriti o interesima, koji bi trebali da nas zajednički vežu i koje bi još trebalo da zajednički da izgradimo, te da je došao ovamo u uvjerenju, da će imati posla s ozbiljnim ljudima, prožetima čuvstvom državnoga patriotizma. Međutim da je ovaj memorandum sastavljen u tonu i na način, iz koga se vidi, da gospoda, koja su ga potpisala, ne vode računa o velikim zahtjevima sadašnjosti. Osvrnuvši se na formu i sadržaj spomen-spisa označio ga je nedoličnim (ungeziemend). Upuštajući se posebice u sadržinu spisa, zaustavio se je kod istaknutog načela narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca (akcentirajući Slovenen) i rekao, da je to jedinstvo u protivnosti s državnim temeljima monarhije. Osobito je udario na zahtjev o samoodređenju naroda, izjavivši, da se ne može govoriti o ovom načelu u

⁴⁸⁾ Janković-Križman, *Grada o stvaranju jugoslavenske države*, I, str. 296—297.

⁴⁹⁾ Vidi, na primjer, zagrebačke *Male Novine*, 25. IX 1918, god. IX, br. 237.

državi, gdje su narodi među sobom tako isprebacani (zusammengewürfelt) i da ovo načelo može da stvara zbrku u državi. Ono da je samo zvučno geslo, koje lijepo izvanja u skupštinskim govorima i u uvodnom članku, ali ih trezven političar ne može ozbiljno tretirati. Ono je nadalje lažni novac (falsche Münze), koji je Engleska među nas turila, da sije razdor, a sama ga kod kuće u Irskoj i drugdje ne provodi.

Prelazeći na pasus izjave o odnosu jugoslavenske države spram Ugarske, koji doslovno citira, pita ironično, zar gospodu s Ugarskom ništa ne veže od same geografije (komšiluka) i kao da zaboravljaju, da su u ovoj zemlji mađarske čete toliku krv prolile, da se oslobodi ovdašnji kršćanski narod. Zar ne obuhvaća (umfasst) Ugarska Hrvatsku sa svojom političkom moći? Iz ovog memoranduma da odzvanjaju isti oni zvukovi, koji su do nas doprli iz Praga i Ljubljane, a koji svjesno ili nesvjesno idu paralelno s težnjama naših neprijatelja, da nas unište. Tisza (sve više prelazi u patos, podignutim glasom i udarajući šakom po stolu) dovikuje: Wir können vielleicht zugrunde gehen, aber bevor wir zugrunde gehen, wir haben die Macht alle diejenigen, die solche Ziele verfolgen, zu zermalmen. I upirući poglede u delegate i pesnicom udarajući po memorandumu na stolu počinje: Und dieses blöde Zeug... ali mu delegati ne dadoše nastaviti, već uz prigovore okrenuše mu leđa i na njegove izvode poslije posljednjih riječi kao govornik izaslanika fra Ikić: Kad je tako, onda je najbolje da idemo — i počеше da izlaze iz sobe. Tisza bijesan na to im dovikne: Das ist da beste, was Sie tun können.«

Tisza je naknadno priznao da je htio delegatima reći još i ovo: da dualistička struktura Monarhije i državna zajednica Hrvatske s Ugarskom predstavljaju nepomjerljive granice unutar kojih treba da se kreću svi planovi i težnje Bosne i Hercegovine; htio je da ih ozbiljno pozove da svoje nacionalne želje usklade s tim nužnostima.⁵⁰⁾

Primio je to isto poslijepodne kao predstavnike »Hrvatske katoličke udruge« dra Ivu Pilara i banskog nadsavjetnika Josipa Vancaša. Oni su upozorili Tiszu na program Starčevićanaca od g. 1894. i zahtijevali sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u samostalnu hrvatsku državu u okviru Austro-Ugarske. Tako bi se — govorili su Tiszi — jedino konsolidirale prilike na Jugu Monarhije. Tisza im je odgovorio da bi se to pitanje moglo riješiti tako da se Bosna i Hercegovina sjedine s Hrvatskom i tako dođu u odnos prema Ugarskoj ili da se Bosna i Hercegovina direktno pripoje Ugarskoj. Vancaš mu je odvratio da oni traže samostalnu »Veliku Hrvatsku« u okviru

⁵⁰⁾ Prijevod Tiszina odgovora delegaciji donio je Vojislav Bogičević u članku: *Misija grofa Tise u Bosni 1918 godine (Iz povjerljivih spisa bivše zemaljske vlade u Sarajevu, koji se čuvaju u Državnom arhivu NR BiH u Sarajevu)* (Pregled, Sarajevo, januar—februar 1956, god. VIII, knj. 1, br. 1—2, str. 9—14). Sam tekst nalazi se na str. 13—14.

Dr Hamdija Kapidžić donio je originalni njemački tekst Tiszina odgovora u rukovetu dokumenata objavljenih pod zajedničkim naslovom: *Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata (Držanje austrougarskih vlasti prema jugoslovenskom pitanju i stvaranju jugoslovenske države)* (Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VI, Sarajevo 1966, str. 195—355). Tekst odgovora odštampan je na str. 322—323.

Vidi više o tome u radnji H. Kapidžića: *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata* (Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. IX, 1957, Sarajevo 1958, str. 7—55, osobito str. 43 i dalje).

Monarhije, pa da stoga ne primaju nikakav arnažman s Ugarskom, kako to predlaže Tisza. Zato su od Tisze otišli vrlo nezadovoljni.

Poslije večere je Sarkotić Tiszi saopćio samo nepovoljne vijesti o situaciji u Bugarskoj, Srbiji i Albaniji koje su Tiszino ionako loše raspoloženje mogle samo još pogoršati.

U nedjelju 22. septembra primio je iznova I. Pilara, budući da Tisza očigledno nije bio zadovoljan s onim što je već jednom čuo od predstavnika Udruge. Tom prilikom mu je Pilar uručio kraći memorandum (Sarajevo, 22. septembra)⁵¹) u kojem ističe da pripada Hrvatskoj stranci prava i da čvrsto stoji na pozicijama programa iz 1894. godine. Međutim, ne odobrava isključivo negatorsku politiku i vjeruje da bi se rješenje hrvatskog pitanja moglo postići uz pretpostavku pariteta na slijedećem temelju: 1) Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina te istarski otoci ujedinit će se u Hrvatsku kraljevinu; 2) Hrvatska kraljevina trebalo bi da bude politički u rukama Hrvata i hrvatski program da provodi na odgovarajući način; 3) Hrvatsko kraljevstvo uključit će se u dualističko uređenje u formi subdualizma i ono bi raspolagalo djelimičnim suverenitetom u okviru zemalja krune sv. Stjepana, a kao uvjet za to treba a) jamčiti Hrvatskoj bezuvjetni nacionalni i državni individualitet i pružiti joj mogućnost da se na novom teritoriju nesmetano razvija privreda i saobraćaj; b) da Austrija pristane na takvo rješenje.

Tisza je u Sarajevu učinio posjete iz kurtoazije najvišim crkvenim dostojanstvenicima u Bosni a na večer je prisustvovao prijemu što ga je u njegovu čast priredila u »Herrenklubu« sarajevska mađarska kolonija.

Posljednjeg dana boravka u Sarajevu (23. 9) Sarkotić je poveo Tiszu na izlet u okolicu autom (Pale) i tom prilikom pretresali su razna politička pitanja. Tisza je u toku razgovora izrazio nadu da će prilikom dolaska u Budimpeštu naći Dušana Popovića i da će »Dušan opet sve popraviti«. Ta Tiszina primjedba pobudila je u Sarkotiću sumnju — kako je sâm zapisao u Dnevnik — da li to pokraj njega sjedi istaknuti mađarski političar. Sarkotić je izrazio sumnju da će Tisza još zateći Popovića u Budimpešti, ali je Tisza ostajao pri svome i uvjeravao Sarkotića da će ubrzo saznati da je Popović čekao u Budimpešti na nj. Pored toga, Tisza je sebi, u razgovoru sa Sarkotićem, žestoko prebacivao što je posljednje dvije godine stajao u pozadini; prebacivao je sam sebi što je poklonio previše povjerenja Buriánu i Wekerle-u i dao im da vladaju po miloj volji; najoštrije je kritizirao rumunjskog kralja Ferdinanda a upućivao je prigovore i na adresu samog cara Karla, koji je Tiszu otpustio u tako teškim vremenima. Nepovoljno se izražavao o grofu Andrássy Gyuli jun. i socijal-demokraciji i kritizirao politiku Njemačke prije i za vrijeme rata (prije rata bila je često pogrešna, a za vrijeme rata nedosljedna, nejasna i nedovoljno oštro formulirana).

Međutim, Sarkotić je želio da skrene razgovor na jugoslavensko pitanje i stoga je primijetio da je najpromašenija bila, ipak, jugoslavenska, odnosno hrvatska politika Monarhije, za što je odgovoran i on (Tisza), što je, međutim, Tisza pokušao da nekako pobije.

Vrativši se sa izleta, Tisza je u svojoj radnoj sobi održao povjerljivu konferenciju sa Sarkotićem i Gyurkovicsem. Pri tom se Sarkotić upustio u duža historijska razmatranja i konstatirao da nitko ne misli na politiku koja

⁵¹) Odštampan u prijevodu na mađarski kod S. Tonellija, spom. dj., str. 138.

bi mogla paralizirati eventualnu pobjedu Antante i sad je ta pobjeda na vidiku, jugoslavenska misao trijumfira i bosanski se Srbi kao i oni u Monarhiji oprastaju — bez zahvalnosti za favoriziranje — od navodnih tlačitelja njihovog naroda uz kletve, ruganje i prezir. Zavedeni i očajni Hrvati čine to isto i ako još uopće ima spasa — a utopljenik se hvata i slamke — taj bi mogao ležati samo u bezodvlačnoj objavi »hrvatskog rješenja«. Kad bi Hrvati saznali da im pripadaju Bosna i Hercegovina, možda bi još u posljednjoj minuti bilo moguće privoljeti ih da se odvoje od jugoslovenstva i prikupe pod čisto hrvatsku zastavu u okviru krune sv. Stjepana. Možda bi to bilo moguće, ali i to nije sigurno — zaključio je Sarkotić.⁵²⁾

Gyurkovics se u potpunosti složio sa Sarkotićevim izlaganjem; samo je primijetio da je potrebna brza akcija i da se Hrvatima moraju dati i garancije da će stvarno i doći do ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.

Nato je Tisza izjavio da **još uvijek** nije stekao jasnu sliku o najprikladnijem načinu rješavanja; da je doduše pristaša ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, no da bi u pogledu Bosne i Hercegovine bilo, možda, ipak umjesno da pitaju narod, želi li priključenje Ugarskoj ili Hrvatskoj. Sarkotić je odmah reagirao i pokušao da nabroji razloge protiv takvog postupka, našto Tisza nije ništa odvratio.

Poslije ručka, dok je pio crnu kavu, postao je Tisza iznenada opet razgovorljiv i izrazio mišljenje da Sarkotić gleda u budućnost s nešto precrnim naočalima. Ugarska je još moćna i ona će obračunati sa svim neprijateljima! »Pa onda na posao« — odvratio mu je Sarkotić. »Čim stignete u Budimpeštu, uzmite žezlo u ruku i zamahnite njime tako da vas svi slijede u tradicionalnom oduševljenju. Za Bosnu vam osobno garantiram a naš primjer djelovat će i na Beč. Dakle, na posao, za dobro Ugarske, za dobro Monarhije i moje u posljednjim trzajima izdišuće domovine! Pobrinite se, ekselencijo, da ostanu sačuvane veze između Ugarske i Hrvatske i da se stvore **paritetski** temelji za daljnji zajednički život oba naroda« pozvao je Sarkotić Tiszu. Tisza je stao uvjeravati Sarkotića kako je uvijek bio za bratske i srdačne odnose sa Hrvatima i kako će to i ubuduće biti. Iz Sarajeva će još otputovati u Donji Miholjac do grofa Majlatha, možda i u Nuštar do grofa Khuena, a zatim će iz Slavonije preko Budimpešte otputovati u Beč da referira vladaru. No ponovno je izrazio nadu da će mjerodavni srpski političari u Budimpešti popraviti pogrešan korak Šolin; kola su dobrano zaglibila ali će se ona ipak dati »sjedinenim snagama« ponovno vratiti na pravi put. Izgovarajući riječi »sjedinenim snagama« stisnuo je Sarkotiću čvrsto, gotovo grčevito ruku i pri oproštaju pokazivao znakove dubokog uzbuđenja.⁵³⁾

⁵²⁾ Sarkotić i vojni krugovi uopće neprekidno su insistirali u toku rata da se na Jugu Monarhije nastupi jedinstveno. Tj. da i Budimpešta podupre protujugoslavenske elemente protiv Koalicije. Međutim, vodeći mađarski političari (Tisza i drugi) nisu to iz svojih razloga htjeli i tako se Koalicija držala na vlasti, puštajući u prvi plan pomirljivije, umjerenije i mađaronski obojene ljude i ističući istovremeno svoju vjernost Nagodbi i njenom režimu u Monarhiji.

⁵³⁾ Rudolf Kiszling u djelu *Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes* (Graz—Köln 1956, str. 113) spominje dogovor Tisze i Sarkotića (koji je ukazivao na svoje trupe, 25 većinom galicijskih bataljona) da će zajedno istupiti u obrani dinastije.

Isto popodne, tačno u 17 sati, Tisza je napustio Sarajevo i oputovao u pravcu Bosanskog (Slavonskog) Broda.⁵⁴⁾

Nekoliko dana kasnije — tek što je Tisza bio oputovao — stigao je u glavni grad Bosne novi zajednički austro-ugarski ministar financija Alexander Freiherr v. Spitzmüller.⁵⁵⁾ Doptovao je u pratnji supruge, odjelnog predstojnika Otona Frangeša i vladinog tajnika dra Trägera. Dočekao ga je Sarkotić s ostalim predstavnicima režima, a zatim je ministra odveo u Konak. Ubrzo nakon ručka, stigao je Sarkotiću iz Badena telegram Vrhovne komande, u kojem mu v. Arz saopćava slom Bugarske i njeno ispadanje iz tabora Centralnih sila. Ponio ga je Spitzmülleru, koji je njime prirodno — kako to zapisuje Sarkotić — bio jako iznenađen. Nakon kratkog savjetovanja, sastavili su zajedno tekst telegrama upućenog direktno caru Karlu.⁵⁶⁾ U njemu spominju prednji telegram Vrhovne komande o slomu Bugarske koji bi, po njihovu mišljenju, mogao izazvati na Jugu Monarhije najteže komplikacije.⁵⁷⁾ Ukoliko Austro-Ugarska i Njemačka ne bi oružjem mogle pružiti otpor novoj situaciji u Bugarskoj, odn. Makedoniji, potpisani vide samo u **bezodvlačnoj političkoj protuakciji** mogućnost da se spase pozicije Monarhije na Jugu. Ta bi se akcija morala sastojati u bezodvlačnom ujedinjenju Bosne, Hercegovine i Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, a taj bi se tako sjedinjeni teritorij (kompleks) zatim morao ojačati **subdualističkim** pripajanjem Ugarskoj. Pozivajući se na telegram komandirajućeg generala upućenog Vrhovnoj komandi na ruke general-pukovnika baruna Arza,⁵⁸⁾ potpisani vide **jedino jamstvo za**

⁵⁴⁾ Vrativši se kući, Tisza je u audijenciji 29. septembra podnio referat caru o svom putovanju, upravo na dan kapitulacije Bugarske u Solunu! Predsjedništva Češkog svaza, Jugoslavenkog kluba, Svepoljske i Poljske pučke stranke održali su u Beču odmah zatim zajedničku konferenciju, na kojoj je predsjednik Jugoslavenkog kluba A. Korošec govorio o putovanju grofa Tisze. Na kraju su donijeli zaključak da se izda slijedeći manifest bosanskoj javnosti: »Češki, poljski i jugoslavenški zastupnici radosno uzimaju na znanje muževno držanje bosanskih Srba i Hrvata, a naročito pojedinih muslimanskih vođa prigodom putovanja grofa Tisze, jer to držanje dolikuje zastupnicima demokracije i slobode prema zastupniku jednog umirućeg sistema. Istinite su riječi srpskog pjesnika: »Imade još orlova na klisurama Evrope.« (Hrvatska Rijec, Zagreb 2. oktobra 1918).

Sredinom oktobra je Tisza zaprepastio ugarski parlament izjavom da je rat — izgubljen.

⁵⁵⁾ Vidi o tome: Alexander Spitzmüller, »...und hat auch mzach, es zu lieben«, Wien—München, Stuttgart—Zürich, 1955, str. 254 i dalje.

⁵⁶⁾ Taj se telegram nalazi u Sarkotićevu Dnevniku.

⁵⁷⁾ Vidi opširnije o proboju Solunskog fronta, kapitulaciji Bugarske i njenim posljedicama u mom radu: *Der militärische Zusammenbruch auf dem Balkan im Herbst 1918* (Österreichische Osthefte, Jahrgang 10, 1968, Heft 5, str. 268—293).

⁵⁸⁾ U njemu je Sarkotić upozoravao Vrhovnu komandu da bi korak Bugarske mogao imati najnepovoljnije posljedice na cjelokupnu poziciju Monarhije na Jugu. On dokazuje da Bugarska ne polaže više mnogo na daljnju vojnu potporu od strane Austro-Ugarske i Njemačke. Nije mu poznato koliko bi ipak bilo moguće da Austro-Ugarska i Njemačka oružjem pruže otpor napredovanju Antante u pravcu Skoplje—Beograd, ali se usuduje samo pretpostaviti da mogućnost zaštite okupirane Srbije nije naročito velika. Ukoliko nisu u mogućnosti da oružjem mnogo poduzmu, utoliko mu više izgleda nužna **politička** protuakcija koja bi se — po njegovu mišljenju — imala sastojati u objavi bezodvlačnog sjedinjenja Bosne, Hercegovine i Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom unutar zemalja krune sv. Stjepana, s tim da se ta područja proglašavaju za jedinstveno tijelo na čelu sa banom u Zagrebu, a podbanima u Sarajevu i Zadru. Daljnji ustavnopravni odnosi s ugarskim kraljevstvom, odnosno sa krunom sv. Stjepana morali bi se urediti pomoću revizije hrvatsko-ugarske Nagodbe iz god. 1868, odnosno pomoću novog jednog akta. Prema tome, njegov dotadanji kompromisni

pouzdanu zaštitu Monarhije na Jugu u suprotstavljanju ujedinjenog hrvatsko-muslimanskog elementa u zajednici s Ugarskom nasuprot od strane Antante favoriziranom Srpstvu. Ne iskoristi li se ova posljednja minuta, dinastiji i Monarhiji vjerno Hrvatsvo bit će otjerano neopozivo u jugoslavenske vode u kojima će zatim i **potonuti**, na štetu Ugarske u prvom redu, ali i cjelokupne Monarhije.

Spitzmüller i Sarkotić su uputili Vojnoj kancelariji (za cara Karla) telegram⁵⁹⁾ u kojem navode da je uslijed koraka Bugarske izbila vojna i politička kriza Monarhije, kriza koje su se dugo vremena pribojavali. Bosna i Hercegovina mogle bi u najbližoj budućnosti postati žarište političkog zbivanja, i to uslijed mogućih odjeka tog koraka kod Srba. Budući da se na vojnom polju zasad ne može računati s mjerama koje bi paralizirale korak Bugarske, čini se da je utoliko potrebnije provesti jednu **političku** protuakciju, a kao takva može biti jedino i isključivo: svečano objavljivanje tzv. hrvatskog rješenja s najvišeg mjesta. Na taj način moglo bi se zadržati zakazivanje jugoslavenskih trupa, čega se upravo sada valja posebno bojati, a što bi Monarhiju, u predstojećoj završnoj borbi, upravo razoružalo. S druge strane, takva proklamacija bila bi jedino sredstvo da se Srbi stave nasuprot Hrvatima i na taj način spriječi da čitav politički pokret u južnoslavenskim područjima Monarhije definitivno potone u jugoslavenskoj plimi. Spitzmüller, na kraju, u vlastito ime ističe da je do tada bio prisiljen da zauzima rezervirano stanovište u pogledu jugoslavenskog pitanja, no da u tako izvanredno kritičnom momentu tu rezervu mora napustiti zato što hrvatsko rješenje smatra ne samo da je u interesu dinastije nego je ono jedina mjera koja još može donijeti spas. Izjavljuje da se u potpunosti slaže sa sadržajem telegrama, što ga je istog dana Sarkotić otposlao Vrhovnoj komandi na ruke general-pukovniku v. Arzu.

Nadovezujući na pritužbu upućenu grofu Buriánu, Spitzmüller je i u svom pismu Seidleru,⁶⁰⁾ kao šefu Careve kabinetske kancelarije, spomenuo informaciju što je redakcijama listova, navodno, pristigla iz ministarstva vanjskih poslova (da bi ugarsko rješenje jugoslavenskog, odn. bosanskog pitanja imalo služiti kao podloga raspletu koji neposredno predstoji). Spitzmüller ističe da je ta informacija u Sarajevu izazvala najnepovoljniji utisak i najmjerodavniji mu izjavljuju da bi mogle nastupiti nepredvidive posljedice,

---

prijedlog o samo *virtuelnom* pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj postao je uslijed razvoja događaja potpuno bespredmetan. Valjalo bi brzo iskoristiti okolnost da su se bosanski Srbi pred grofom Tiszom izjasnili protiv direktnog pripojenja Ugarskoj, da bi ih još blagovremeno mogli — prema Sarkotiću — uzdržati od stare ideje pripojenja Srbiji i ujedno omogućiti da bosanski Hrvati i Muslimani u svakom slučaju stoje ujedinjeni nasuprot Srbima. Ukratko, posljednja je minuta da se hrvatski element postavi nasuprot srpskom i da ga ponukaju da uslijed sjedinjenja tih zemalja brani u zajednici s muslimanskim elementom taj novi posjed od svih budućih sroskih napadaja i da traži čvrst naslon na ugarsko kraljevstvo, čime jedino može biti zagarantirana — po Sarkotićevom mišljenju — sigurnost i Ugarske i Hrvatske od po njegovom mišljenju već tako često najavljenog napada sa Istoka. Njegova neprekidna pretpostavka da će Zapad biti prisiljen da se tu na Jugu u najbližoj budućnosti brani u borbi na život i smrt, kao da će se — pribojava se on — ubrzo ostvariti. Sarkotić, na kraju, moli Vrhovnu komandu da prednje njegovo mišljenje — ukoliko se s njime slažu — bezrezervno zastupaju kod vladara. (H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata* ..., str. 327—328).

⁵⁹⁾ H. Kapidžić, spom. prilog, str. 326—327.

⁶⁰⁾ H. Kapidžić, spom. prilog, str. 329—330.

ako bi ponovno došlo do takvih zabuna. Budući da grof Burián zasigurno nije dao takvu informaciju, bar ne u obliku u kojem je izašla, utisak je Spitzmüllerov da u ministarstvu vanjskih poslova postoje struje kojih uklanjanje postaje hitno potrebnim. Zbog toga ministar prilaže kopiju jučerašnjeg pisma, upućenog Buriánu na proputovanju u Budimpeštu, i moli Seidlera da ga — ukoliko se s njegovim sadržajem slaže — pokaže caru. Na kraju se Spitzmüller zalaže da Unkelhäuser bude postavljen za novog bana u Zagrebu.

Međutim, Spitzmüller je — kako navodi Sarkotić — stao sve više razmišljati, nije li mu u trenucima očigledne krize mjesto u Beču, pa kad je telefonski razgovor s ministrom vanjskih poslova Buriánom to nekako potvrdio, Spitzmüller je isto poslije podne (27. 9) u 17 sati napustio Sarajevo i otputovao u Beč u nadi da će se ubrzo moći vratiti u Bosnu.⁶¹⁾

III

Sarkotić je zamolio cara Karla — zapisuje u Dnevnik pod 1. oktobar — da mu nakon gotovo četvorogodišnje neprekidne djelatnosti odobri odsustvo, a ministru Spitzmülleru otposlao je slijedeće pismeno mišljenje⁶²⁾ kao konačnu političku ocjenu situacije, opisujući vlastitu akciju i stanovišta u vezi s jugoslavenskim pitanjem kao životnim pitanjem Monarhije:

Već u februaru prošle 1917. godine Sarkotić je skrenuo pažnju vladaru i ministru Buriánu na komplikacije koje nastaju kako na Sjeveru tako i na Jugu Monarhije. Tačnost Sarkotićeva signaliziranja potvrdile su izjave jugoslavenskih, odn. čeških zastupnika bečkog Reichsrata od 30. maja iste godine. Zato je predlagao i kod cara kao i u ministarstvu vanjskih poslova da što hitnije — kao protuakciju — riješe jugoslavensko pitanje, preporučujući kao formulu: virtuelno pripojenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj — Slavoniji. U međuvremenu je jugoslavenski pokret bilježio stalni napredak, a Sarkotić je u svom izvještaju od 22. jula označio muslimanski element u Bosni kao onaj koji je najmanje »zaražen« jugoslavenskom propagandom, a koji je zbog vjerskih i privrednih suprotnosti sa kršćanskim konfesijama, predisponiran da bude za državopravno pripojenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. U pogledu srpskog elementa, Sarkotić je zastupao stanovište da će se on — ukoliko bi pobjedile Centralne sile a Srbi postavljeni pred izbor: da se izjasne za pripojenje Hrvatskoj — Slavoniji ili Ugarskoj — izjasniti za Ugarsku iz razloga oportuniteta, a i drugog. Zbog toga je on u privatnom pismu Buriánu, od 16. augusta, još mogao zastupati mišljenje u prilog tzv. mađarskog rješenja uz istovremeno virtuelno prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj—Slavoniji, i ako je i u navedenom pismu označio hrvatsko rješenje kao principijelno pravilnije zbog političke situacije u ostalim južnoslavenskim zemljama. U međuvremenu došlo je do razvoja na zapadnom frontu i pogoršanja položaja za Centralne sile, zbog čega su i pretpostavke za spomenutu sklonost srpskog elementa u Bosni i Hercegovini doživjele promjenu. Imajući pred očima povećanu jugoslavensku ili bolje srpsku opasnost, Sarkotić je u

⁶¹⁾ H. Kapidžić (spom. prilog, str. 328—329) donosi nekoliko telegrama ministra Spitzmüllera (Buriánu, Hussareku i šefu Careve kabinetske kancelarije Seidleru) o pitanju njegova hitnog povratka iz Sarajeva u Beč. Zanimljiva je pri tom činjenica da mu je car 27. septembra stavio do znanja da njegov povrat u Beč nije potreban i da Spitzmüller može i nadalje ostati u Sarajevu. (H. Kapidžić, spom. prilog, str. 329).

⁶²⁾ H. Kapidžić, spom. prilog, str. 330—333.

pismu Buriánu od 5. septembra ukazao na činjenicu da mađarsko rješenje (dakle jedno rješenje koje nije u skladu s principom narodnosti) treba podvrgnuti daljnjem razmatranju. Ubrzo zatim bilo je i informaciono putovanje grofa Tisze koji je pri svom dolasku u Sarajevo zatekao »jugoslavensku grupu« sastavljenu od Srba, Hrvata i Muslimana, koja do tada nije postojala. Kao dokaz tačnosti prednjeg stanovišta, Sarkotić spominje izjavu vođe Srba Vojislava Šole pred vođom Muslimana Šerifom Arnautovićem koji je na pitanje Arnautovića, kako je mogao on (Šola) stati na čelo jedne jugoslavenske deputacije grofu Tiszi, kad se nedugo prije toga pred ministrom-predsjednikom drom Wekerleom izjasnio u sasvim drugom duhu (za pripojenje Ugarskoj), odgovorio da se ratna situacija sada razjasnila. Imajući takav položaj pred očima, Sarkotić se trudio u razgovorima s Tiszom da sa stanovišta jednog mađarskog državnika i političara dokaže da je sada »hrvatsko rješenje« i sa stanovišta Ugarske jedino koje u to ratno doba odgovara kako interesima Mađara, tako i onima Hrvata. Nekoliko dana zatim nastupio je novi odlučan obrat. 24. septembra za vrijeme ministrova boravka u Sarajevu stiglo je Sarkotiću telegrafsko obavještenje Vrhovne komande da je Bugarska zamolila protivnike Monarhije za separadni mir. Zbog toga je Sarkotić uputio general-pukovniku Arzu telegrafsku molbu da se bezrezervno kod vladara založi za rješenje jugoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu kao jedinog još spasa Monarhije na Jugu, jer zbog događaja više ne dolazi u obzir virtuelno rješenje, a pored toga naišlo bi se u tom pogledu na složni otpor svih hrvatskih stranaka. To isto popodne predložio je Spitzmüller, pod utiskom onoga što je doživio u Sarajevu, zajednički telegram u istom smislu upućen vladaru. Zato Sarkotić dolazi do slijedećeg zaključka: opetovano je upozoravao na političku opasnost koja prijete na Jugu Monarhije i tražio odgovarajuće protumjere. Nikada, ipak, nije bio iskorišten pravi trenutak i sada prijete opasnost da izgube posljednje dinastičke kohezione snage u južnoslavenskim zemljama Monarhije i da u »jugoslavenskom rješenju« dožive katastrofalan događaj za Monarhiju. Izražava bojazan da je jugoslavenski pokret u Hrvatskoj poprimio takve dimenzije da bi mogao pobijediti elemente vjerne dinastiji i kod Hrvata, čak izazvati otklanjanje hrvatskog rješenja u prilog ostvarenju jugoslavenskih težnji. Zbog toga Sarkotić smatra svojom dužnošću da konačno i određeno konstatira da im samo bezodvlačno rješenje jugoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu u okviru krune sv. Stjepana može donijeti jačanje pozicija Monarhije na Jugu. Kao protivnici hrvatskog rješenja dolaze — izuzevši a priori irredentistički nastrojeni srpski element — u obzir i Muslimani, kojih želje — imajući pred očima njihovu iščezavajuću malobrojnost u odnosu prema pet zemalja koje bi trebalo ujediniti — zaslužuju utoliko manje da se uzmu u obzir, budući da bi oni sami morali računati sa vlastitom potpunom propašću, ukoliko bi došlo do jugoslavenskog rješenja. Sarkotić otklanja misao da se sudbina tih zemalja prepusti plebiscitu. Rezultat glasanja Hrvata i Muslimana izvan je svake sumnje, a onaj Srba može biti samo jugoslavenski ili oportunistički, a to prema Sarkotiću znači neistinit. U posljednjem slučaju ostala bi politička situacija na Jugu Monarhije na nivou-u žalosnog status quo-a. Također se protivi zamisli o dva autonomna dijela (Hrvatska—Slavonija, odnosno Bosna—Hercegovina) pripojena zemljama krune sv. Stjepana, jer se time ne bi izmijenila mutna politička situacija na Jugu; u Hrvatskoj—Slavoniji zavladao bi povećano nezadovoljstvo pa čak veleizdaja, i daljnja rastava izazvala bi u uvećanoj mjeri težnje za ujedinje-

njem i srpskim bi se težnjama dala puna sloboda da zagovaraju jugoslavenstvo u duhu Krfskog pakta ili pripremalo pripajanje srpskom Pijemontu, krišom i otvoreno, kako je to već bilo pred godinu 1914.

Sarkotić je 2. oktobra primio »previšnje dopuštenje«, a sutradan je otputovao u Beč.⁶³⁾ Na proputovanju sastao se na istočnom kolodvoru u Budimpešti s ministrom Unkelhäuserom i taj mu je pričao pojedinosti o banskoj krizi u Hrvatskoj, o pregovorima Wekerlea s predstavnicima Hrvatsko-srpske koalicije i drugom. Ugarski ministar-predsjednik drži jugoslavensko pitanje — govorio je Unkelhäuser — internom ugarskom stvari, iako ga čitav svijet smatra za »vanjsko« pitanje. Wekerle, dalje, dijeli to pitanje na dva dijela: hrvatsko i bosansko, i tvrdi da se nalazi na najboljem putu da oba riješi. Unkelhäuser je više nego zaprepašten zbog takve kratkovidnosti i s užasom pribojava se kraja. Unutrašnja politika Ugarske ispunjava ga brigom, budući da opozicija nastupa sve smjelije. U parlamentu već ima otvorenih pristaša Antante!

Stigavši u Beč, Sarkotić je posjetio ministra Spitzmüllera i pri raspravljanju svih mogućih političkih pitanja utvrdio da se slažu, no da ne mogu uspjeti. Austrijski ministri bili bi za sve, ali Wekerle ustraje tvrdoglavo pri svome. Dalje, obišao je i grofa Buriána i ministar nije ostavio dobar utisak na generala: postavljao se kao da se sve niti koje vode miru nalaze u njegovoj ruci, kao da bi sudbina Evrope isključivo od njega zivisila. Ispunjen je najboljim nadama — zapisuje Sarkotić u svoj Dnevnik pod 6. oktobar. Sarkotić je otišao u Baden u sanatorij Guttenbrunn ali je bio ubrzo iz Sarajeva zamoljen (15. 10) da smjesta dođe »budući da je situacija kritična«.

Pristupom Hrvatsko-srpske koalicije »nacionalnoj koncentraciji« nakon održanih vijećanja u Zagrebu koncentraciji sklonih političkih stranaka i grupa iz južnoslavenskih zemalja Monarhije (u prvoj polovici oktobra) u Sarajevu je 20. oktobra osnovan Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, a istog dana je Sarkotić napustio Beč i preko Budimpešte otputovao u Bosnu. Još na putu, iz Györa, pozvao je telefonski ministre Unkelhäusera i Windisch-Graetza moleći ih da ga dočekaju u Budimpešti na istočnom kolodvoru da bi prodiskutirali tekst »Izjave«, koju je Sarkotić putem sastavio, a za koju je pretpostavljao da će je ugarska vlada smjesta objaviti i na taj način spasiti situaciju na Jugu. Tekst projektirane izjave raspravio je u Budimpešti samo s Unkelhäuserom, koji se složio; Windisch-Graetza nije zatekao na stanici, pa je zamolio Unkelhäusera da to pitanje izjave raspravi s Wekerleom i Windisch-Graetzom. Međutim, pošlo mu je za rukom da ipak telefonski razgovara s Windisch-Graetzom i iz razgovora je razabrao da se i on slaže sa Sarkotićevom formulom. U izjavi je Sarkotić ovako formulirao rješenje: stvara se država utemeljena prema Ugarskoj na principu pariteta, a sastojat će se od sedam južnoslavenskih zemalja (Hrvatska, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Kranjska i Istra) u okviru krune sv. Stjepana s pojedinim organizacionim detaljima. Dakle, dualizam u okviru krune sv. Stjepana.

Sutradan, 21. oktobra, Sarkotić je stigao u Sarajevo. Gyrkovics je pohitao da mu već pri dočeku na stanici saopći da u Sarajevu i pokrajini vlada mir, no da je situacija, općenito uzevši, ozbiljna i da njemu izgleda da je to mir koji prethodi buri. U Konaku dočekao ga je šef štaba pukovnik Apollonio i saopćio mu nepovoljne vijesti: da savezničke divizije u Srbiji napreduju

⁶³⁾ I u ovom poglavlju slijedimo zapise u Sarkotićevu Dnevniku.

prema Beogradu, a austro-ugarske i njemačke divizije da uzmiču preko Save; da se odjeli Vojnog guvernementa u Srbiji hitno povlače prema sjeveru, djelomično preko Bosne; da austro-ugarske snage iz Albanije uzmiču preko Crne Gore u bokokotorski zaljev i na granicu Hercegovine, itd. Gyurkovics mu je pri referiranju u sjedištu vlade opisao nepovoljan utisak izazvan Karlovim manifestom od 16. oktobra⁶⁴⁾ i istovremeno mu povjerio da je od savim pouzdanih, povjerljivih osoba saznao da će se 25. ili 26. oktobra u Zagrebu proglasiti raskinuće državnopravnih veza Hrvatske i Slavonije s Ugarskom i osnivanje jugoslavenske države, dok će se Bosna i Hercegovina od toga časa smatrati kao njen sastavni dio.

»Ako je sve to istina, što Vi kažete — odgovorio mu je Sarkotić — a ja nemam razloga da sumnjam u Vaše uvijek pouzdane informacije, postoji samo jedan izlaz: da apsolutnu vladavinu koja bi nadalje djelovala samo izazivajuće smjesta ukinemo i pozovemo na vodeća mjesta najvažnijih resora u vladi domaće službenike, pa bili oni bez svih za to potrebnih kvalifikacija.«

Gyurkovics se potpuno složio sa Sarkotićem i tako su obojica zajedno odmah imenovali vladine savjetnike Ibrahima Defterdarovića i Sokrata Petrovića za predstojnike I. (političkog) i IV. (privrednog) odjela. Sarkotić je želio pri tome da imenuje novog predstojnika Odjela za pravosuđe (III), ali nisu mogli naći ni napola odgovarajuću osobu, dok je II, V. i VI. odjel trebalo da zadrže u rukama dotadašnji predstojnici. Još iste noći između 21. i 22. oktobra poslali su u Beč zajedničkom ministru financija, nadležnom za upravu nad Bosnom i Hercegovinom, dva opširna telegrama. U njima Sarkotić moli ministra Spitzmüllera da prihvati njegovu ostavku, a pored toga, u drugom javlja ministarstvu i izvršene promjene u vladi.

Sarkotić je telegrafski 23. oktobra⁶⁵⁾ dostavio Spitzmülleru tekst koncepta »Izjave« ugarske vlade o preuređenju na Jugu (formiranje jugoslavenske države — Velike Hrvatske unutar krune sv. Stjepana), uz napomenu da je on (Sarkotić) — čim je saznao za notu predsjednika Wilsona — izrazio O. Frangešu⁶⁶⁾ svoje mišljenje o mogućoj političkoj protuakciji i zamolio ga da to prenese ministru. Međutim, ne bi se smjeli zadovoljiti samo s tom izjavom vlade; morali bi — pošto su Hrvatska i Slavonija postale ratno područje — odgoditi sjednice Sabora, imenovati novog bana u Zagrebu i otpočeti znatnim financijskim sredstvima pomognutu agitaciju pravaša svih južnoslavenskih zemalja, e da bi slavenski Jug sačuvali za krunu. Mogući otpor Wekerlea, Tisze i eventualno Buriána moraju slomiti kako u interesu krune, tako i u interesu Ugarske. Upravo saznaje iz šifrirane brzojavke da ugarska vlada nije nesklona jednom trijalističkom rješenju. Utoliko bolje — kliče Sarkotić. No trenutačno je na Jugu, i to u prvoj liniji u Hrvatskoj-Slavoniji potrebno djelo u predloženom duhu (»Velika Hrvatska« kako je Sarkotić zamišlja), inače je prekasno i za trijalističko rješenje. Energične akcije mogle bi Monarhiju spasiti — zaključuje Sarkotić.

Očekivao je da će 23, najkasnije 24. oktobra stići odgovor iz Beča, pa kad on nije stigao, poslao je svog zamjenika u Beč da pretpostavljenom ministru

⁶⁴⁾ Vidi o tome: Helmut Rumpler, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches*, Wien 1966.

⁶⁵⁾ H. Kapidžić, spom. prilog, str. 335—336.

⁶⁶⁾ Frangeš je u to vrijeme bio visoki činovnik u zajedničkom ministarstvu financija u Beču.

usmeno objasni situaciju a njega (Sarkotića) zatim telefonski ili telegrafski obavijesti o rezultatu.

Sarkotić je 24. oktobra uputio iz Sarajeva slijedeći izvještaj za ministra Spitzmüllera: utisak koji je stekao po povratku u Sarajevo — kaže se u njemu⁶⁷⁾ — nije ni u političkom ni u vojnom pogledu radostan. U političkom pogledu vlada u zemlji sumnjiva tišina i tri konfesije izgleda kao da su različitog raspoloženja. Ponešto neraspoloženi izgledaju Muslimani, dobrog, ali još uvijek ne objesnoradosnog raspoloženja su Srbi, dok je raspoloženje Hrvata ovakvo i onakvo. Dok Jugoslavene posljednje kategorije treba izjednačiti u raspoloženju sa Srbima, čini se da se stranka nadbiskupa Stadlera nalazi u procesu preobražaja u ograničeno jugoslavenskom smislu. Dr Pilar, koji je tog istog dana obišao vladu izjavio je da će Stadlerova stranka postati barem nacionalno-konzervativna, no koja želi već sada da ide preko okvira hrvatskog rješenja koje je formulirao Sarkotić, jer može više postići. Govorio je i o jednom Narodnom vijeću što bi mogli pridodati vladi. Raspoloženje siromašnog činovništva je loše, budući da je ono izvanredno zabrinuto za budućnost i njegov je radni elan, čini se, spao na minimum. Ono je u toku vremena doživjelo u Bosni previše žalosno iskustvo, da bi dopustilo da ga na laku ruku hrabre. Carski manifest nije samo narod nego i činovništvo izbacio iz dotadanje ravnoteže, no možda još nepovoljnije mogao bi s vremenom djelovati na vojsku spomenuti manifest, kao i izjave ugarskog ministra-predsjednika. Sarkotić se pribojava da će se pitanje za koje se, zapravo, još bore ne samo često krišom (kao dotad) nego doskora i otvoreno postavljati. Komandant jedne ukrajinske divizije izrazio je Sarkotiću u tom pogledu najveće strahovanje, a deprimirajući događaji u Zagrebu pružaju prvi dokaz Sarkotićeve tvrdnje. Također i zahtjev mađarskih političara kao i slavenkih Narodnih vijeća da se trupe sa fronta upute u domovinu djeluje izvanredno nepovoljno. Sarkotić se ne može oteti utisku da će započeti politički i vojni raspad brzo napredovati i ne vidi, na žalost, drugi izlaz kojim bi se još blagovremeno moglo zaustaviti to raspadanje, osim pomoću brzog zaključenja mira, pa bio to i separatni mir. Njemačkoj nisu, čini se, prilike u Austro-Ugarskoj nepoznate i njoj bi moralo biti jasno da Monarhija ne može žrtvovati svoj opstanak na oltar savezničke vjernosti i pri tome je Sarkotić citirao Bismarckove riječi iz njegovih uspomena »Misli i sjećanja«. Sarkotić je svjestan da bi njegovi pogledi mogli izazvati najveću osudu u njemačko-austrijskim, a možda i u pojedinim mađarskim krugovima, ali mu spoznaja o tačnosti ocjene daje hrabrost da pređe preko takve osude. Prepušta mudrosti ministra Spitzmüllera da odluči da li je uopće moguće nakon ponude o miru od strane Austro-Ugarske postići brzo separatni mir. Ukoliko to ne bude moguće, idu u susret žalosnim i teškim vremenima, u kojima bi mogla biti vodeća kako nesimpatična ideja separatnog mira, tako i samo još od strane Wilsona odobreno što skorije primirje a za njim i stvarno zaključeni mir. Sarkotić na kraju pisma pripominje da je jedan njegov prijepis uputio i šefu Vrhovne komande.

Sarkotić je 27. oktobra — uplašen od posljedica nemira i nereda — objavio stanovništvu Sarajeva da će vlast odobravati dostojanstvene, unaprijed prijavljene manifestacije, za koje organizatori snose punu odgovornost, no da će se odlučno suprotstaviti svakom pokušaju rušenja poretka, narušavanja

⁶⁷⁾ H. Kapidžić, spom. prilog, str. 337—338.

mira i sigurnosti, kao i svakom pokretu i agitaciji, a da vojsci naredena pripravnost služi samo prednjem cilju, a taj glasi: održanje mira, reda i sigurnosti i suprotstavljanje svakom nasilnom prevratu. U tom smislu izdao je i naređenje podređenim oružanim snagama.

29. oktobar — zapisao je Sarkotić u svoj Dnevnik — bio je dan političke rastave: »U Zagrebu je nova država Srba, Hrvata i Slovenaca u Saboru svečano objavljena, u prisutnosti svih staleža, pa čak i predstavnika vojske, a ta je manifestacija oduševljeno odjeknula na čitavom Jugu. U samom Sarajevu izgleda da je pretjerana radost Srba, čini se, u izvjesnoj mjeri umirujuće djelovala na Hrvate i Muslimane, ali žene i omladina pokazuju se već na ulici više s nacionalnim kokardama koje zatim općenito nose svi. Na večer je novo formirano bosansko Narodno vijeće upitalo da li bih bio sklon da ih idućeg dana primim, što sam i obećao.«

Sutradan su Sarkotića posjetili V. Šola, J. Sunarić i Vj. Jelavić kao predstavnici Narodnog vijeća. Sarkotić ih je upitao šta žele, a Šola i Sunarić su se pogledali neodlučni tko će od njih prvi uzeti riječ. Na kraju je Šola pozvao Sunarića riječima: »Daj Ti počni.« Na Sarkotićevo iznenađenje Sunarić nije tražio da preda vlast Narodnom vijeću nego da 1) obustavi rekviziciju stoke za vojsku; 2) zabrani svaki izvoz iz Bosne, i 3) pusti na slobodu preostale političke zatvorenike u Zenici i Travniku.

Sarkotić im je odgovorio: da će kažnjenike pustiti 4. novembra; da pristaje da obustavi svaki izvoz, izuzevši ugovorima utvrđene rekompensacione transporte, no odlučno je otklonio da obustavi rekvizicije. Pozvao je nato predstavnike II. i IV. odjela i naredio da dadu svoje stručno mišljenje o prvom zahtjevu Narodnog vijeća i o Sunarićevo prijedlogu da se osnuje centrala za stoku. Oba predstojnika složila su se sa Sarkotićem, ali je Sarkotić — budući da je Sunarić ustrajao na svom prijedlogu o centrali — naredio šefu odjela Kellneru da to pitanje raspravi s privrednim odborom i domaćim bankama.

Kad su činovnici izašli, nastavili su razgovor, ali nekako bez prave volje, jer predstavnici Narodnog vijeća još uvijek nisu htjeli položiti sve svoje karte na stol. Zbog toga je Sarkotić izjavio da vidi dolazak nove ere, da je spreman da dopusti da osobe koje je imenovalo Narodno vijeće rade u vladi pored predstojnika odjela, da Narodno vijeće može imenovati i budućeg zemaljskog poglavara, kao i njegova zamjenika (namjesto Gyurkovicsa), da je njemu lično stalo do toga da preuzmu dužnosti, budući da bi to za Bosnu i Hercegovinu bilo od najveće koristi, dok bi prekid u kontinuitetu uprave, pa makar samo za nekoliko dana, bio izvanredno štetan, štaviše, mogao bi u času zamršenih odnosa u zemlji veoma lako dovesti do sloma uprave i upravnog aparata. Osim toga, Sarkotić im je preporučio da odmah pošalju u zajedničko ministarstvo financija u Beču svog predstavnika (zbog važne uloge ministarstva na svim poljima, osobito u šumarstvu i rudarstvu). Konačno im je povjerio da je već 22. oktobra predao ostavku kao zemaljski poglavar, no da do danas nije dobio nikakav odgovor, a da ni njegov prijedlog o imenovanju novih šefova u prvom i četvrtom odjelu nije još odobren.

Prisutni su ga saslušali — zapisuje dalje Sarkotić — s izvjesnim zanimanjem, ali je nato samo Sunarić primijetio da predviđeni novi šefovi nemaju punu kvalifikaciju za ta mjesta, što je i po Sarkotićevu mišljenju bilo, djelomično, tačno.

Sarkotić je izaslanike pozvao da svom snagom porade da bi se sačuvao mir i poredak u Sarajevu i provinciji i upozorio da se posvuda stvaraju takozvana »vijeća«, kojima bi se samo mogla stvoriti konfuzija u upravi, a da i u samom Sarajevu ima nezadovoljnika koji bi promjenu mogli tko zna na kakav način iskoristiti. Na Jelavićevo pitanje, na koga to misli, Sarkotić je odgovorio da misli na Sretena Jakšića i njegovu stranku (socijaldemokrate) jer je primio obavještenja da su socijaldemokrati, zbog toga što su zaobiđeni pri sastavu vlade, vrlo nezadovoljni.

Izaslanici »Narodnog vijeća« stali su ga uvjeravati da im je najviše do održanja reda, mira i sigurnosti — što se Sarkotiću, prirodno, neobično sviđelo — i zamolili su ga da ih primi i sutradan, što im je Sarkotić i obećao. Kasnije je u svom Dnevniku pripisao da je tih dana bila gotovo prekinuta svaka telefonska i telegrafska veza Sarajeva sa Bečom i Peštom i da je posljednje vijesti, nakon dugog iščekivanja, primio iz Beča 30. oktobra, i to: da se po mišljenju zajedničkog ministra financija Sarkotićeva ostavka ne može prihvatiti; da je on sada dolje (u Bosni i Hercegovini) potrebni nego ikada; da ga mole da nikako ne objavljuje ostavku nego da sačeka upute koje mu nosi njegov zamjenik v. Gyurkovics.

Sarkotićevoj radio-stanici nije uspijevalo da održava redovitu i neometanu vezu sa Bečom i Peštom. Ipak, 30. oktobra poslije podne, primila je naređenje ministarstva rata u Beču da Vojne komande treba da stave na raspolaganje Narodnim vijećima oružane snage u cilju održavanja reda i mira. Sarkotić je to naređenje pretpostavljenih shvatio tako da im valja stavljati na raspolaganje čete, ako to Vijeća zamole, dok je vojni komandant general pješadije v. Mattanovich to shvatio drukčije i sve svoje snage brže-bolje stavio na raspolaganje sarajevskom Narodnom vijeću.

Sarkotić je uputio Gyurkovicsu u Beč šifrirani telegram⁶⁸) u kojem navodi da je politika koja ne želi da vidi činjenice u tom trenutku najopasnija. Ta riječ je sada o tome da se Jugoslaveni po mogućnosti sačuvaju za krunu! Sve drugo je izgubljeno i postaje sporedno. Zapreke bi mogle i ovu jedinu mogućnost da upropaste. Potrebno je da se do krajnjih granica ide zajedno s narodom, inače dolazi boljševizam. U tom pogledu potrebna je jasna i određena uputa Sarkotiću kojom bi u ručnom pismu javno njemu ili kome drugome bila ocrтана zadaća, vremenski ograničena otprilike do zaključenja mira. Zato: ne odgađati odluku o njegovoj osobi i podnesenim prijedlozima ni jedan dan. Odgađanje bi bilo najveća pogreška koju bi u ovom času mogli učiniti. Zato neka temeljito informira Spitzmüllera i privoli ga da poduzme što je potrebno. Inače dolazi Sarkotić u nemoguć položaj i bio bi prisiljen da donese zaključke koji Spitzmülleru ne bi bili ugodni.

⁶⁸) H. Kapidžić, spom. prilog, str. 340. To je bio Sarkotićev odgovor (od 30. oktobra) na Spitzmüllerov telegram od 29. oktobra u kojem mu javlja zaključak zajedničkog ministarskog savjeta od istog dana da Sarkotić treba do daljnjeg da ostane na svom položaju. Ukoliko bi bosanski predstavnici zagrebačkog Narodnog vijeća zahtijevali da utječu na poslove vlade, neka im Sarkotić saopći da Gyurkovics nosi u Sarajevo odgovarajuće instrukcije. Ukoliko bi već prije nego što Gyurkovics stigne bilo potrebno da o tome odluči, Sarkotić je ovlašten da dopusti delegatima Narodnog vijeća da sudjeluju pri otpravljanju vladinih poslova sa savjetodavnim glasom. Zanimljivo je, dalje, još i to da mu je Spitzmüller, nešto kasnije (4. novembra), javio da je referirao caru o Sarkotićevoj molbi i odluci ministarskog savjeta, ali se ni on nije složio da odobri Sarkotićevu ostavku, budući da je Sarkotić upravo predestiniran da podrži momentani provizorij i provede prelaz u novo stanje. (H. Kapidžić, spom. prilog, str. 340—341).

Na večer je Sarkotić primio razne nepovoljne vijesti (o neredima, o ispadima protiv vojnih automobila, o osnivanju čeho-slovačke legije, itd), ali ga je najviše iznenadila vijest koju mu je donio njegov šef štaba: radio-stanica je primila telegram Vrhovne komande u Badenu u kojem se naređuje da smjesta u svim područnim jedinicama provedu glasanje o tome da li su vojnici za monarhiju ili republiku!

Sarkotić se ponadao da šef štaba Apollonio to naređenje nije bio otposlao podređenim komandama, ali je pukovnik morao priznati da je to učinjeno, braneći se da je iz naređenja nedvolumno proizlazilo da ga treba što brže otposlati podređenim komandama. Napomenuo mu je i to da je želja Vrhovne komande da do sutra (31. 10) dobije i rezultate glasanja.

Zbog toga su još u toku noći budili pospane vojnike diljem Bosne i Hercegovine i prisiljavali ih da se izjasne za monarhiju ili protiv nje. Sutradan je Sarkotić saznao rezultate s područja njegove komande: 57 posto za monarhiju, 43 posto za republiku.

Saznao je i to da je ugarski ministar vojni zatražio da se mađarski odredi pošalju u domovinu da bi je branili od Rumunja. Međutim, tu naredbu nisu prenijeli trupama, nego su ponovili Sarkotićevu od 28. oktobra. No, u Tuzli su nekako saznali za taj ministrov zahtjev i Mađari su se stali buniti, tražeći da ih vrate. Pored toga, Sarkotića je izvijestio komandant žandarmerije da se po provinciji osnivaju razna Narodna vijeća, koja traže, ništa manje, nego političku vlast i podvrgavanje lokalnih odreda žandarmerije njihovim naređenjima. Žandari njemačke narodnosti osobito su izvrgnuti napadajima tih Vijeća i svih neobuzdanih elemenata; prijeti im opasnost da im oduzmu oružje i zbog toga mnogi od njih mole da im dopuste da se vrate kući.

I general Mattanovich je iznio usmeno Sarkotiću slične pritužbe i informirao ga da mnoštvo po Sarajevu nosi slike kralja Petra i da prisiljava pojedine prolaznike da ih poljube; da su posvuda nalijepljeni natpisi: govori srpski, govori hrvatski; da na željezničkoj stanici vlada najveći nered; da je komandant stanice očajan i da više ne može održavati red, jer vojnici u gomili navaljuju na pripremljene vagone i zauzimaju ih, ne obazirući se na naloge komandanta stanice ili željezničkog personala.

Pri tom se razvila diskusija. Apollonio je zagovarao najoštrije mjere, dok je Mattanovich bio za popuštanje i laganiju ruku. Na kraju je Sarkotić odlučio da komandanta žandarmerije pošalje vladi i zatraži da smjesta upute slijedeće direktive na teren: 1) političke vlasti djeluju kao dosad, jer se Narodna vijeća ne mogu miješati u upravu, no njihove opravdane zahtjeve treba uvažiti; 2) žandarmerija je, kao dosad, podređena političkim vlastima i nitko joj drugi ne smije naređivati; 3) kotarski predstojnici treba da saopće Narodnim vijećima da im ne pripada nikakav utjecaj na političko-upravne vlasti. — Te će tačke vlada saopćiti svim podređenim organima, dok će ih dr Sunarić dostaviti Narodnim vijećima.

Sarkotić je u toku prijepodneva (31. 10) primio delegaciju Narodnog vijeća, i to: V. Šolu, Sunarića i dr Halidbega Hrasnicu. Sunarić je upozorio Sarkotića na događaje u Zagrebu, gdje je već formirana vlada koja raspolaze sa svim ovlastima, pa je napomenuo da je došlo vrijeme da se to izvrši i u Sarajevu. Na taj potpuno jasan poziv Sarkotić je odgovorio delegaciji da je njega imenovao car i kralj za zemaljskog poglavara i da ga samo vladar može razriješiti dužnosti. Upozorio ih je da je on ne samo poglavar u Bosni i Hercegovini nego i »zapovjedajući general« u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, pa

da ne može i ne smije kao general bez naređenja da napusti ta dva mjesta. Skrenuo im je pažnju da je predao ostavku već 22. oktobra, a da su mu iz Beča odgovorili da je njegova prisutnost u Sarajevu, odnosno u Bosni u ovom času neophodno potrebna; da ne smije ostavku objavljivati a da će mu njegov zamjenik (Gyurkovics) koji je jučer trebalo da otputuje iz Beča donijeti daljnje instrukcije. Zbog toga ih je zamolio da budu strpljivi, jer će odluka pasti za nekoliko dana; da on neće ustuknuti pred pritiskom, a da je naprotiv voljan da na najmirosljubiviji način izvrši predaju vlasti, čim za to dobije dopuštenje.

Sarkotić je na licima prisutnih izaslanika mogao pročitati razočaranje, a Sunarić je ponešto uzbuđeno odvratio: »Šta je bilo moguće u Zagrebu, mora biti moguće i u Sarajevu!«⁹⁹) Sarkotić se s takvim mišljenjem nije htio složititi, a Šola je primijetio da su oni samo izaslanici, da nisu ovlašteni da samostalno donose odluke nego da će Sarkotićevo saopćenje prenijeti plenumu Narodnog vijeća. Sarkotić ih je još zadržao, hoteći da ih upozori na bogatstva Bosne. Na kraju ih je ponovno zamolio da budu strpljivi i da složno surađuju s njim do konačne predaje vlasti, budući da je apsolutistički zemaljski poglavar u novim uvjetima, po njegovu mišljenju, potpuno nemoguć; da je

⁹⁹) Na sjednici održanoj 29. oktobra Hrvatski sabor donio je prelomne zaključke (izglasane jednoglasno) o raskidu svih državnopravnih veza s Austrijom i Ugarskom.

Voda frankovaca u Hrvatskoj i Slavoniji (Hrvatske stranke prava) dr Aleksandar Horvat pokušao je još u posljednji čas da spriječi raskid Zagreba s Habsburškom Monarhijom. On je 21. oktobra 1918. bio u audijenciji kod Karla da ga pridobije za trijalističko rješenje (»Velika Hrvatska« u okviru Monarhije). Karlo se, dakako, odmah složio s time i zamolio Horvata da ode u Budimpeštu do grofa Tisze i da mu saopći sve ono što mu je netom u audijenciji iznio. Tisza je najmoćniji čovjek u Ugarskoj i ako se slaže da kralj bude oslobođen zakletve (obaveze o čuvanju integriteta zemalja ugarske krune), neka mu odmah javi. Tisza će ostalo urediti u ugarskom ministarskom savjetu i on (Karlo) će sve izvršiti u čemu se Horvat bude dogovorio i što bude zaključio sa Tiszom. Sutradan (22. X) vođe frankovaca (dr Horvat i dr I. Frank) razgovarali su s Tiszom i Windisch-Graetzom i Tisza im je tom prilikom priznao da je njegova i mađarska politika prema Hrvatima bila pogrešna. Zamolio je Windisch-Graetza da smjesta javi u Reichenau Karlu da se u potpunosti slaže sa Horvatovim prijedlozima. Klub Tiszine stranke je istog dana pretresao Horvatove prijedloge i na kraju ih prihvatio. Na večer je Wekerle saopćio Horvatu da se vlada slaže s Tiszom i da će sve detalje urediti u toku jednog do dva dana nakon kraljeva povratka iz Debreczina. Istovremeno mu je obećao da će sve hrvatske čete (oko 50.000 vojnika) zajedno s artiljerijom i ratnom spremom pod komandom generala — Hrvata uputiti na »ugrožene hrvatske granice«. Pobuna Jelačićevaca u Rijeci, ostavka Wekerleove vlade i kasniji događaji onemogućili su — tvrdi sam Horvat — ostvarenje tih planova.

Valja istaknuti i to da je »Stranka prava za Bosnu i Hercegovinu« uputila dopis (Sarajevo, 25. X 1918) Središnjem odboru Narodnog vijeća u Zagrebu koji glasi ovako: »Stranka je prava za B. i H., uvažujući prilike, u kojima živi hrvatski narod i svjesna velikog i odlučnog momenta, zaključila, da će sa svim strankama poraditi zajednički oko slobode i nezavisnosti našega naroda. U tu je svrhu na zasjedanju od 23. o. mj. stvorila rezoluciju koju Vam ovdje priklapamo. Naglasiti moramo, da je naš zaključak stvoren jednodušno i da je potekao iz čistog osvjedočenja. Želimo da stupimo u narodno vijeće, da možemo zajednički s drugima poraditi na velikom započetom djelu. Reda radi javljamo Vam, da smo gosp. dra Jozu Sunariću obavijestili, da smo se u smislu pravila obratili na središnji odbor Narodnog vijeća.« Taj su dopis Stranke potpisali: nadbiskup J. Stadler, Josip Vancaš i dr Srećko Derenčić. (Spisi Narodnog vijeća SHS u Državnom arhivu SR Hrvatske, Pres. Br. 459 Ex 1918).

U Zagreb su u međuvremenu otputovali Vladimir Čorović i Tugomir Alaupović da postignu sporazum s predsjedništvom Narodnog vijeća u pitanju formiranja vlade za Bosnu i Hercegovinu.

zbog toga on i predao ostavku i da je sada riječ samo o formalno korektnom odlasku da mu ne bi mogli prebaciti da je napustio mjesto bez naređenja.

Popodne istog dana Sarkotiću je telefonirao zapovjednik u Tuzli (feldmaršal v. Bellmond) i javio mu da više nema snage da zadrži vojnike da ne odu svojim kućama, a zatim je Sarkotić primio izašle sarajevske novine i u »Hrvatskom dnevniku« s iznenađenjem pročitao oštar proglas Narodnog vijeća, u kojem zahvaljuju Mattanovichu na susretljivosti, ali istodobno ističu da Vijeće **nije** u mogućnosti da se koristi stavljanjem trupa na raspolaganje, jer još uvijek vlada apsolutistički režim. Sarkotić je odmah sastavio svoj odgovor i zamolio glavnog urednika lista »Bosnische Post« da ga što prije objavi u listu.

Apollonio mu je, oko pet sati poslije podne, donio nove vijesti: o velikim neprilikama sa »zelenim kaderom« u Prijedoru, o nedisciplini u marškompanijama koje su dosad održavale red u Banja Luci i Prijedoru, o pljački »zelenog kadera« u Zenici, o bijegu dijelova poljsko-ukrajinskog bataljona koji je još jučer smatran discipliniran i pouzdan, o nemiru u gradu Sarajevu, o sastancima koje po gradu održavaju mladi, »boljševički« nastrojani oficiri srpske, češke i slovenske narodnosti, u kojima padaju oštre riječi na račun Konaka (Sarkotića) i komande, o formiranju Narodne straže i potpunom gubitku utjecaja starijih oficira na mlađe s jedinim izuzetkom: pukovnik Radošević. Apollonio mu je povjerio da je na te skupove mladih oficira odaslao kapetana Perpića (Prpića) da »djeluje« umirujući. Na kraju mu je saopćio i sadržaj najnovijeg telegrama Vrhovne komande u Badenu u kojem naređuju Sarkotiću da se povuče sjeverno od Save i da tamo drži liniju, o čemu više nije moglo biti ni govora. Apollonio mu je istovremeno predložio da napusti Sarajevo i da se povuče zajedno s vojskom na sjever. To je Sarkotić, navodno, tada odbio.

Zatim je primio Mattanovicha i on mu je raportirao o povećoj uznemirenosti duhova u gradu; izrazio je i bojazan da bi moglo doći do krvoprolića, pa da bi zbog toga možda najbolje bilo — kada bi Sarkotić odstupio kao zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine. To je Sarkotić odbio, ali mu je Mattanovich rekao da je o tome razgovarao s drugim generalima i da svi tako misle i da su spremni da kod Sarkotića učine zajednički demarš koji bi mu olakšao povlačenje, s tim da se svi za nj zauzmu, ako bi došlo do komplikacija. Sarkotić je ponovio parolu o caru, zakletvi i jedinoj mogućnosti da odstupi (carevo razrješenje), a Mattanovich ga je upozorio da gradom kruže glasine da je u Beču i Budimpešti izbila revolucija, a da je iz Tuzle stigla vijest da je Karlo oputovao u Tiroli ili u Švicarsku. Rastali su se tako da je Sarkotić obećao Mattanovichu da želi prvo prespavati noć i uvjeriti se da li su istinite vijesti o caru. Sutra (1. novembra) objavit će svoju odluku.

U Sarajevu je sve išlo glatko: 1. novembra posjetili su Sarkotića Mattanovich, feldmaršal-lajtnant Halla i general-major Beran kao izaslanstvo tamonšnjeg generaliteta i Mattanovich ga je pozvao da zbog nesumnjivog sloma Monarhije i odstupanja monarha, kao i umirenja stanovništva i izbjegavanja sukoba i krvoprolića, odstupi s položaja civilnog guvernera Bosne i Hercegovine. Istovremeno ga je upozorio da su svi generali solidarni sa Sarkotićem i da su spremni da se za nj zauzmu, ako bi s bilo koje strane došao prigovor zbog tog i takvog koraka.

Sarkotić se odaslanstvu zahvalio i zamolio generale da u predsoblju sačekaju dolazak delegacije Narodnog vijeća i trojice odjelnih predstojnika u vla-

di. Kad su se svi sakupili, pozvao ih je u svoju radnu sobu. Ušli su: spomenuti generali, barun Prileszky, Grassl i Baczynsky, kao i delegati Narodnog vijeća (Sunarić, Šćepan Grđić i dr Halidbeg Hrasnica) i Sarkotić im je održao slijedeći govor:

»Moja gospodo! Na ovo me je mjesto dovela milost Nj. Veličanstva mog cara i kralja i samo je on u mogućnosti da me razriješi te dužnosti. No, pošto su gospoda generali netom tvrdili da moj car i kralj više ne postoji, ja sam u pitanju mojih postupaka od ovoga časa odgovoran samom sebi i bogu. Druge sile i suce ne priznajem. Prepušten sam sebi, upirući se ipak na solidarnost drugova, gospode generala, izjavljujem da odstupam s položaja zemaljskog poglavara ovih zemalja i da se ograničujem samo na dužnost komandirajućeg generala. Na taj me korak nuka i pomisao da ne predstavljam zapreku Jugoslaviji koja se rađa. Neka mi je providnost svjedok da sam se za vrijeme gotovo četverogodišnjeg upravljanja tim pokrajinama trudio da svima bez obzira na vjeru budem nepristran, pravedan i brižan otac. Neka bi providnost udijelila tim pokrajinama blagoslov; želim Bosni i Hercegovini najsjajnijji napredak. Vas, gospodine barune Prileszky, molim da kao najstariji odjelni predstojnik izvršite daljnju predaju vladinih poslova narodnoj vladi.«

Porukovao se sa svima, a Sunarić ga je upitao da li ne bi htio pustiti na slobodu političke zatvorenike iz Travnika i Zenice. Sarkotić mu je odgovorio da sada oni imaju vlast; neka reknu dvorskom savjetniku Baueru da pošalje odgovarajuće naređenje u Zenicu i Travnik. Grđić je iskoristio priliku da primijeti da s njim nisu pravedno postupali, a Sarkotić je upitao da li delegacija nema možda još neke želje, što je Sunarić zanijekao, rekavši da je sada sve u redu. Povukao je zatim Sunarića u stranu i upitao što je to bilo u vezi s telefonskim upitom iz Zagreba o Sarkotićevu uhapšenju, a Sunarić se izvukao, rekavši da je riječ o nesporazumu, itd. Konačno se Sarkotić oprostio od prisutnih zadržavši na časak svoje službenike da im se posebno zahvali na učinjenom.

U vladu Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, pored predsjednika Atanasije Šole, koji je u vladu ušao direktno iz travničkog zatvora, ušli su slijedeći članovi — povjerenici: dr J. Sunarić kao povjerenik za unutrašnje poslove, Vaso Ristić za financije, dr Danilo Dimović za pravosuđe, dr Mehmed Spaho za obrt, trgovinu, poštu i telegraf, Vj. Jelavić za poljoprivredu i rudarstvo, Savo Jelić za javne radove, dr Tugomir Alaupović za prosvjetu, Šćepan Grđić za snabdijevanje, dr Uroš Krulj za zdravstvo i Stevo Žakula za narodnu odbranu.

Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu donio je 2. novembra zaključak da povjerenici treba sutradan, tj. 3. novembra u devet sati izjutra da odu u vladu i da preuzmu svaki svoj resor. U nedjelju, 3. XI, »prva narodna vlada Bosne i Hercegovine — izvještavale su sarajevske novine — preuzela je vlast u svoje ruke.«⁷⁰⁾

⁷⁰⁾ Sarkotić je napustio Sarajevo 6. novembra. U Sarajevu su mu dali »propušnicu«, ali je on na putu iz Sarajeva u Beč bio uhapšen u Slavenskom Brodu i pod stražom dopraćen u Zagreb. Na samoj željezničkoj stanici u Zagrebu dr Nikola Winterhalter, tajnik dra Drinkovića i šef odsjeka vojne policije i tajnog redarstva u Odjelu za narodnu odbranu saopćio mu je da je uhapšen. Bio je prvo pritvoren u Palace-hotelu a zatim, kraće vrijeme, zatvoren u vojnom zatvoru. Kasnije je bio pušten da slobodno otputuje u Beč.

Ta primopredaja vlasti u Sarajevu uvelike je nalik na ceremoniju predaje ratnog brodovlja Austro-Ugarske u Puli u ruke izaslanika Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba iz Zagreba izvršenu 31. oktobra u salonu admiralskog broda »Viribus Unitis«. One su obje karakteristične, u izvjesnoj mjeri, za cjelokupni »prevrat« na Jugu Monarhije uopće.

Summary

Relying on the historical sources of the Vienna, Budapest, Zagreb and Sarajevo Archives, and on the press from the last year of the First World War in Monarchy as well as on the contemporary historical literature, the author presents a detailed study of the development of the political situation in Bosnia and Herzegovina in connection with the solution of the Yugoslav issue in Austro-Hungary 1918.

In the final year of the First World War, the political upper circles of the Monarchy had to recognize definitely that it was no longer possible to neglect the Yugoslav Question. Emperor Karl and the governments of the Monarchy tried to consider intensely this question and to find a satisfactory solution. The emperor summoned the High commissioner of Bosnia and Herzegovina, general Stjepan baron of Sarkotić to hear his views on the Yugoslav question. On that occasion Sarkotić pleaded for revision of the law of 1868, the change consisting in the union of Bosnia and Herzegovina with Croatia. The Austrian Prime Minister, von Seidler, permitted the possibility of forming a Yugoslav state under the condition that it remained within the Monarchy. The military govners of Montenegro and Serbia who had talks with Sarkotić were expected to submit the Austro-Hungarian Supreme Headquarters a proposal concerning the solution of the Yugoslav Question. Although they were not given such a proposal, the generals agreed that the solution of the Yugoslav question was of vital importance for the existence of the Monarchy. A meeting of the Crown Council under the chairmanship of emperor Karl — held on May 30 — was dedicated, among other things, to the consideration of the Yugoslav problem. It was decided on that meeting that the Governments in Vienna and Budapest should begin talks and soon find satisfactory solutions. On the meeting of the Crown Council the conflicting interests of Austria and Hungary were clearly manifested in connection with the Yugoslav problem. In September, a distinguished Hungarian politician, Lord of Tisza, with emperor Karl's knowledge, made a grand informative tour of the south of the Monarchy. On his way to Sarajevo, which was his chief aim, Lord Tisza sojourned at Zagreb, Karlovac, Gospić, Dubrovnik, Kotor, Cetinje and Mostar, and in talks with the representatives of local authority as well as people from the opposition, collected information on political situation.

The author gives a detailed description of the talks that Lord Tisza had with the official political representatives as well as those from opposition that he had, talking to distinguished personalities in Sarajevo. The author follows, so to speak, from day to day the activity of general Sarkotić in the month of October, his trip to Vienna, his return to Sarajevo, gives the content of his reports to the Minister of Treasury, Spitzmüller, describes his meetings with the delegation of the Bosnian People's Council and finally the surrender of power into the hands of the People's Government of Bosnia and Herzegovina after having heard from several generals that emperor Karl left the territory of the Monarchy.

Sarkotić je opisao te peripetije (od 2. novembra do dolaska u Beč) u nizu memoarskih članaka objavljenih u tjedniku »Staatswehr« (7. novembra 1919, 2. Jahrgang, Nr. 67, 14. novembar 1919, Nr. 68 i dalje).

Na Sarkotićevo mjesto bio je imenovan od strane Narodnog vijeća u Zagrebu podmaršal Teodor Bekić kao novi general-zapovjednik za Bosnu i Hercegovinu. Ujedno je bio postavljen za komandanta Trećeg vojnog okružja u Sarajevu. Komandantom Četvrtog vojnog okružja u Mostaru bio je imenovan general-major Adam Durman, dok je general-major Vladimir Laxa bio postavljen za komandanta u Dalmaciji.